

Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Coşkun ÇAKIR*

*Bir utknâmedir insana senin kânûnun
Bildirir haddini Sultan'a senin kânûnun
Şinasi***

Giriş

TÜRK-OSMANLI TARİHİNİN en önemli kırılma noktalarından birinin başlangıcını teşkil eden Tanzimat Fermanı, ilan edildiği günden itibaren yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Tanzimat Fermanı ve fermanla başlatılan Tanzimat dönemi, günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Bu anlamda, Tanzimat'ın gördüğü ilgiyi görmüş olan çok az olay ve dönemden söz edilebilir. Bununla birlikte Tanzimat; yanında olmak suretiyle saflarını tayin edenlerin göklere çıkardıkları, karşısında saf tutanların ise yere batırdığı bir muameleye de tabi olmuştur. O nedenle, yüz elli yılı aşan bir tarihi olmasına karşın, böylesine harcıalem bir mevzuya dönüşen Tanzimat Fermanı'nın ve Tanzimat Dönemi tarihinin hak ettiği bir yaklaşımla ele alındığını bugün bile söylemek güçtür. Bu çalışma, sonuçları itibariyle hâlâ günümüzü etkilemeye devam eden bu hareket ve dönemin hakkıyla çalışılacağı beklentisine olumlu bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Tanzimat Dönemi, 3 Kasım 1839 tarihinde, Padişahın Hatt-ı Hümayunu'nun Topkapı Sarayı'nın Gülhane Bahçesi'nde okunmasıyla başlar. Tanzimat Döneminin ne zaman son bulduğu konusunda ise, farklı görüşler vardır. Bazı yazarlar, Sadrazam Âli Paşa'nın ölüm tarihi olan 1871 yılını esas

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

** İbrahim Şinasi'nin, Tanzimat'ı ilan etmesinin ardından Reşid Paşa için yazdığı şiir.

alırlar.¹ Bunlara göre; Tanzimat, Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşaların eseridir, dolayısıyla Âli Paşa'nın da ölümüyle bu devre kapanmıştır. 1876 yılını esas alanlar,² bu tarihte, devletin görünüşünde bazı temel değişmeler olduğunu zikrederler. 1908'de Meşrutiyet'in ilanını yönetim biçiminde bir değişme olarak ele alanlar ise, Tanzimat Döneminin sonunu bu tarihe kadar getirirler.³ Tanzimat Döneminin I. Dünya Savaşının başlamasına kadar devam ettiğini iddia edenlerin yanında,⁴ sözkonusu dönemin tarihini daha sonraki tarihlere kadar uzatanlar da yok değildir. Mesela; Steinhaus'a göre bu dönem, Saltanatın yıkılış tarihi olan 1922'ye kadar sürmüştür.⁵

Fakat bütün bu farklı yaklaşımlara rağmen, yaygın kanaat, "Tanzimat Dönemi"nden kastın 1839-1876 yılları arasını kapsayan tarih dilimi olduğudur. Tanzimat Dönemi genellikle iki alt dönemde incelenmektedir. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat dönemini ikiye ayırmakta ve bu tarih doğrultusunda Tanzimat'ın birinci ve ikinci dönemi ayırımı yapılmaktadır.⁶

Bu fermanla, eski reform raporlarında olduğu gibi devletin içinde bulunduğu problemler, bunların nedenleri sıralanmış ve nelerin yapılması gerektiği belirtilmiştir. Diğer reform tekliflerinden farkı, Tanzimat'ın kablesinin Batı'ya dönük oluşudur. Temel prensipler olarak din ve mezhep ayrımı yapılmaması, can ve mal emniyetinin sağlanması ve bütün vatandaşların güvenliğinin temini, devletin gelişmesi ve kuvvetlenmesi için herkesin askerlik görevini yapması, askere alınmada hakkaniyet ilkesine uyulması, suç işleyenlerin durumlarının kanunlar gereğince incelenip karara bağlanması ve kanun önünde herkesin eşit sayılması ferman metninde yer alan hususlardandır. Ayrıca iltizam usulünün kaldırılması ve vergide adaletin sağlanması Tanzimat Fermanı'nın malî cephesini oluşturmuştur.

Çalışmamız üç kısımda ele alınmıştır. İlk kısım Tanzimat ile ilgili yorum ve analizleri içermektedir. Başka bir deyişle birinci kısımda, Tanzimat'ı bir yenileşme hareketi olarak ele alan ve Türk modernleşme paradigması çerçevesinde onu merkeze alarak yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir.

1 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1966, s. 38 vd.

2 Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 692-693.

3 A. Hamid Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", *Tanzimat I*, s. 11-12.

4 M. Emin Erişirgil, "Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Tanzimat'a Dair Meseleler", *Siyasi İlimler (Mülkiye)*, sy. 105, Ankara, 1939, s. 426.

5 Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi: Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Sander Yayınları 1973, s. 43 vd.

6 Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1991, s. 9.

İkinci kısımda ise, Tanzimat Fermanı'nın ilanından günümüze kadar, bu dönemin ağırlıklı olarak siyasî gelişmelerinin anlatıldığı ürünler sıralanmıştır. Bu bağlamda; öncelikle 19. yüzyılda yapılmış erken tarihli çalışmalar, sonra Cumhuriyet'in Tanzimat'a bakışını da yansıtan ve yoğun olarak resmî teşebbüsler sonrası ortaya çıkan ürünler, ardından Tanzimat'a doğrudan veya dolaylı olarak yer veren çalışmalar, son olarak da Tanzimat'la ilgili bibliyografik denemeler gözden geçirilmiştir.

Üçüncü kısım ya da Ek olarak adlandırabileceğimiz bölümde, Tanzimat literatürünü olabildiğince kuşatması amaçlanmış bir kaynakçaya yer verilmiştir. Kaynakçada yer alan eserler, bu dönemin öne çıkan gelişmeleri ve kişileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu gelişmeler arasında; Tanzimat Fermanı dışında Islahat Fermanı'nın ilanı, Kırım Harbi, dış borçlanmaların başlaması, malî iflas süreci, Yeni Osmanlılar'ın ortaya çıkışı, özel gazete ve mecmuaların yayınlanması gibi olaylar öne çıkmıştır. Döneme rengini veren padişahlar II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in yanında Mustafa Reşit, Sadık Rifat, Cevdet, Âli, Fuad, Mustafa Fazıl, Mahmud Nedim ve Midhat Paşa gibi devlet adamları ve İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Münif Paşa ve Ahmet Midhat Efendi gibi aydın-edebiyatçı kişilikler bu dönemin aktörleri olmuşlardır.

Kuşkusuz bütün bunlar yapılırken bibliyografya çalışmalarının tabiatı gereği barındırdığı zorluklar bu araştırmada da geçerli bir unsur olmuştur. Daha başta Tanzimat gibi bir hareketi ve dönemi; siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel diye ayırmanın güçlüğüyle karşılaşmıştır. Aslında benzer çalışmalar için de söz konusu olan bu zorluk Tanzimat sözkonusu olduğunda daha bir belirginleşmektedir. Bir başka zorluk, bazı yazarların Tanzimat hakkındaki yaklaşımlarının net bir yargıyı içermiyor olmasıdır. Bir kısım aydın için Tanzimat yanlısı veya karşıtı olmak çok net bir durum olmakla beraber, birçoğu için aynı şeyi söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bazı yazarlar bir yerde Tanzimat'tan övgüyle söz ederlerken, bir başka yerde son derece eleştirel bir üslup benimsemektedirler.

Tarih çalışmalarının önemli eksiklik ve problemlerinden biri olan, birbirini tekrar etme meselesi Tanzimat üzerine yapılmış çalışmalarda da ortaya çıkmaktadır. Bazı çalışmalar, başka bazı çalışmaların öylesine bir tekrarı olma özelliği göstermektedir ki, bu çalışmalara okumakta olduğunuz çalışmada yer verip vermeme meselesi neredeyse ahlâkî bir problem niteliği kazanmaktadır. Bununla birlikte, bu güçlükler, bu veya buna benzer çalışmaların eksikliğini ortadan kaldıracak bir gerekçe halini almamalıdır.

Günümüz Türk aydın ve entelektüeli, Tanzimat meselesini, hâlâ, yanında veya karşısında olmak noktasında ideolojik bir konum belirleme enstrü-

manı olarak ele almaktadır. Yapılacak ilk iş; Tanzimat'ın anlaşılması meselesini, polemik olmaktan öteye gidemeyecek sözkonusu dar ve yüzeysel çerçevenin dışına çıkararak ele almak ve bu dönemle ilgili bilimsel araştırmaları zenginleştirmek suretiyle konunun daha iyi ve daha doğru anlaşılmasına katkı sağlamak olmalıdır.

I. Çağdaşlaşma ve Uydulaşma Sarkacında Türk Aydınlarının Tanzimat Yorumu

Tanzimat ve Tanzimat dönemiyle girilen süreç daha fermanın ilanından itibaren, o dönemi yazan yabancılar ve Osmanlı aydınları tarafından masaya yatırılmıştır. Cumhuriyet aydınlarından Tanzimat'ı övenlerle yerenler yan yana durmaktadır. Aşağıda Tanzimat'la ilgili olumlu ve olumsuz değerlendirmelere yer vermek suretiyle, Tanzimat'ın, bugün bile tartışılan bir olgu olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Tanzimat karşısında özellikle aydın kesimin tutumunun ne olduğu konusunda hem bir ilk sayılabilecek, hem de başarılı bir çalışma Kazım Yetiş tarafından kaleme alınmıştır.⁷ Yetiş, araştırmasında, önce Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkışını ve şartlarını, sonra da Tanzimat Fermanı'nın ve buna bağlı reformların psikolojisi ile bunların uygulanabilirliğini değerlendirmiştir. Arkasından, oluşan siyasî, iktisadî ve hukukî durumu özetleyerek ortaya çıkan düalizmi kritik etmiştir. Son olarak da 'Tanzimat Nedir, Ne Değildir?' sorusunu sorarak fikir adamlarının bu soruya verdikleri cevapları sıralamıştır.

Bu konuda bir diğer çalışma Osman Okyar'a aittir.⁸ Okyar daha çok Tanzimat'ın ekonomik boyutlarına getirilen eleştirileri öne çıkarmakla beraber, bir noktadan sonra, bütün yönleriyle Tanzimat Döneminin bir savunusunu yapmaktadır. Bu konuda bir isim listesi sunmamasına karşın, Tanzimat karşıtı görüşlerin Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ve 1960-1980 yılları arasında yoğunlaştığını ileri sürmektedir. Ona göre, birinci dönemde sözkonusu olan aleyhte yaklaşımlar, yeni Cumhuriyet'in Osmanlı sisteminden üstün olduğunu göstermek amacıyla yapılmıştır. Özellikle, Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmada ifade ettiği, Osmanlıların iktisat mantığına aykırı davrandıklarına ilişkin sözlerine dikkat çekmiştir. Yine bu kanaatini desteklemek için, 1940'ta çıkarılan *Tanzimat I* isimli kitapta yer alan

7 Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 107-134.

8 Osman Okyar, "Tanzimat Ekonomisi Hakkındaki Karamsarlık Üzerine", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1989, s. 243-254.

bazı makaleleri -Ömer Celal Sarc ve Refii Şükrü Suvla- örnek göstererek; bu makalelerin yazarlarının tenkitlerin, yaşadıkları döneme ve dolayısıyla yeni Cumhuriyet'i methetme ihtiyacı içinde olmalarına bağlamıştır. Son dönemdeki eleştirileri ise, Batı düşmanı Marksist-Leninist cereyanlar ile yine Batı ve demokrasi düşmanı sağcı-şeriatçı akımların kendi tezlerini beslemek için ileri sürdükleri görüşler olarak nitelemiştir.⁹

Tanzimat'ın ilanına olumlu tepki gösterenlerin yanında olumsuz tavır alanlar da olmuştur. Öncelikle Avrupa'da ikamet eden Osmanlı teb'ası gayrimüslimler, Ermeniler ve Katolik Hıristiyanlar, Yahudiler, voyvodalar, ecnebî gazeteler ve muhassıllar gibi yeni dönemin yeni görevlileri Tanzimat'ın ilan edilmesinden memnun olmuş ve çoğu bu memnuniyetlerini somut olarak ifade etmişlerdir. Müslüman halk ve ulema, Rumlar, mültezimler, sarraflar, ayanlar ve yeni yönetimin karşısında olan yöneticiler ise menfi tavır almış ve Tanzimat'ı eleştirmişlerdir. Ayrıca İngiltere ve Fransa gibi devletler açık destek verirken, Rusya nispeten sessiz kalmayı tercih etmiş, Avusturya ise açıktan karşı çıkmıştır.¹⁰

Tanzimat döneminde Batı'dakiler örnek alınarak kurulan yeni kurumlarda yetişen, görevli olarak veya öğrenim maksadıyla Avrupa'da bulunmuş yeni nesil, bir taraftan bu dönemde yapılan ıslahatları yeterli bulmuyor, diğer taraftan da Tanzimat bürokratlarının icraatlarını beğenmiyorlardı. Özellikle bu amaç doğrultusunda ortaya çıkan tartışmalar, 1860'lardan itibaren basının önemli bir güç haline gelmesiyle birlikte daha da yoğunlaştı. Bu muhalefetin artmasında, 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte başlayan ve 1860-1876 yılları arasında sosyal ve ekonomik yapıyı felç eden politika ve uygulamalar önemli bir rol oynamıştır. Eflak ve Boğdan gibi bazı bölgelerin Osmanlı Devleti'nden ayrılması, artan malî buhran ve yöneticilerin savurgan ve müsrif yaşantıları; aydınların tepkisini çekmiş ve onların gayretleriyle bir kamuoyu yaratılmaya başlanmıştır.¹¹

Tanzimat nesli sayılan Yeni Osmanlılar, Tanzimat çerçevesinde yaptıkları tartışmalarda ıslahat/reform kavramının üzerinde durmuşlardır. Başta Namık Kemal olmak üzere, Yeni Osmanlılar'ın önemli isimleri Tanzimat'la ilgili tahliller yapmışlardır. Namık Kemal'e göre Tanzimat, önemli bir adım olmakla beraber daha çok siyasîdir. Tanzimat Fermanı, Batılı devletlerin Hıristiyan halka daha çok hak tanınması noktasında yapmış oldukları basıkların sonucu olarak ilan edilmiştir. Kemal bu hususu "Tanzimat" başlıklı

9 Okyar, a.g.m., s. 246-247.

10 Coşkun Çakır, "Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulanması", *Türkler*, c. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 698-715.

11 Koray, *age*, s.140-144.

makalesinde şöyle ifade etmiştir: “*Gülhâne Hattı bazılarının zannı gibi Devlet-i Aliyye için bir şartnâme-i esasî değildir, yalnız şartnâme-i hakîkî-miz olan şer’-i şerîfîn bazı kavâidini teyid ile beraber Avrupa’nın fikrine muvafık birkaç tedbîr-i idareyi müeyyed bir beyannâmeden ibarettir. (...) Tanzimat’ın en ziyade mazhar-ı ta’riz olacağı bir cihet de Avrupa kefaleti altında bulunmasıdır.*”¹²

Ziya Paşa Tanzimat’ı temelde beğenmekte, ilke olarak desteklemekte, ancak uygulaması hakkında aynı kanaatleri taşımamaktadır: “(...) *Tanzimat bu devleti ıslah ve îmara kâbil bir tedbîr-i acil iken isti’malinde vukûa gelen hatalar sebebiyle ayn-i mazarrat olduğu zâhir olur.*”¹³ Paşa devamında, bu olumsuz uygulamalardan yöneticilerin sorumlu olduğunu iki madde altında toplayarak açıklığa kavuşturmuştur: Bunlardan birincisi, bu kimselerin şahsî menfaatlerini kamu menfaatlerinin üstünde tutmaları, ikincisi ise, yeni işbaşına gelen kişilerin öncekilerin yaptıklarını kötülemeye başlamasıdır.

Tanzimat uygulanmaya başlandığında birçok yerde huzursuzluklar olduğuna ve halkın ayaklandığına dikkat çeken Ali Suavi, akli başında görevliler olmasaydı işin daha ileri boyutlara ulaşacağını söylemiştir. Bu görevliler, Tanzimat’ın iyi bir şey olduğunu açıklamışlar, fakat yine de Tanzimat, bürokratlar tarafından kötü bir şekilde uygulanmıştır. Özetle Tanzimat’ın iyi uygulanmadığını ve isabet kaydedilemediğini söyler Suavi: “*Hâlâ halkımızın Tanzimat dendikce tüyleri ürperir. (...) Eğer hal dediğimiz merkezde olmayaydı elli beş tarihinden beri Tanzimat ol derece teessüs ederdi ki bu günkü günde vükelâ-yı devlet sualsiz, hesabsız yaşayamaz ve keyfe mâ-yeşâ saltanat süremez idi.*”¹⁴

Tanzimat üzerine yazanların başında gelen Engelhardt’a göre Tanzimat; “*Her şeyden önce Türkiye’ye karşı daha mülayim ve müsaadekâr davranmasını temin için Avrupa’yı memnun etme hareketi*” dir.¹⁵

Tanzimat’la ilgili ilk eleştirileri yapanlardan birisi Atatürk olmuştur. Onun bu eleştirel yaklaşımı, erken dönem Cumhuriyet ilim adamı ve aydınlarını etkilemiştir. Özellikle Avrupalı devletlerin müdahalesi bu eleştirilerin merkezine oturuyordu: “*Sultan Mahmud-ı Sâni devrinde ve ondan sonra Sultan Abdülmecid zamanında belki Reşid Paşaların teşvikiyle, daha doğrusu dahil-i memlekette isyan ocağını körüklemekte olan anasır-ı gayr-i müs-*

12 *İbret*, sy. 46, 25 Teşrinievvel 1288/6 Kasım 1872, s. 1; Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I*, s. 778 vd.

13 *Hürriyet*, sy. 36, 17 Zilkade 1285/1 Mart 1869, s. 7-8.

14 *Le Mukhbir*, sy. 27, 20 Zilkade 1284/14 Mart 1868, s. 2-3.

15 E. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmanîye’nin Tarih-i Islahatı, 1826-1882)*, trc. Ali Reşad, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328, s. 7-8.

limeyi memnun etmek zaruretinden, bunların memnuniyetini iltizam eden Avrupa'nın ve Garb'ın karşısında bir şey yapmak lazım geldi. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu meydana çıktı. Bu Gülhâne Hatt-ı Hümayunu Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'ye cihet-i tatbikiyesi itibariyle ıslahat-ı hakîkiye denecek derecede bir semere vermedi."¹⁶

Ahmet Hamdi Tanpınar Tanzimat'ı medeniyet değiştirmek olarak algılar: "Onunla imparatorluk, asırlarca içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkararak, mücadele halinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan ediyor, onun değerlerini açıkça kabul ediyordu."¹⁷ Hilmi Ziya Ülken'in yaklaşımı biraz daha serttir. Ona göre, Tanzimat'ın getirdiklerinden istifade edenler daha çok gayrimüslimler olmuştur. Bunun böyle olması da, yabancı müdahalesinin bir sonucudur.¹⁸ Devamla görüşlerini şöyle bağlar: "Tanzimat'ın verdiği 'müsaadeler' hakikatte İmparatorluğun parçalanmasına kadar gidecek bir iç krizin tohumlarını atıyordu."¹⁹

Fuad Köprülü, Tanzimat'ı değerlendirirken Batı müdahalesine dikkat çeker: "Tanzimat dediğimiz inkılap hareketi o zamana kadar tam bir ortaçağ cemiyeti mahiyetinde olan Osmanlı Cemiyetinin tabii ve dahilî bir tekâmülü neticesi olarak değil de, bu emperyalist ve kapitalist medeniyetin zorla kendini kabul ettirmesi neticesi olarak ortaya çıktı."²⁰ Köprülü, Tanzimatçılar için de benzer düşüncelere sahiptir. Onların Avrupa taklitçiliği yaparak memleketi yıllarca boş hayallerin peşinden sürüklediklerini ifade eder.²¹ Köprülü'ye yakın kanaatler serdeden bir başka isim Erol Güngör'dür. Ona göre bu fermanların asıl amacı, Batılı devletlerin Türkiye üzerinde hükümler kurmak istemeleridir, ancak bunun takdimi Türkiye'yi modernleştirmek şeklinde yapılmıştır.²²

İsmail Cem, eleştiri dozunu artıran bir isim olmuştur. Tanzimat ve Islahat Fermanlarını bir arada değerlendirmeyi yeğleyen Cem, bu fermanları, emperyalist yayılmanın araçları olarak okumaktadır: "Tarihlerimizde genellikle 'büyük kurtarıcımız, Batılılaşmanın müjdecisi' olarak sunulan 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları, aslında, emperyalist yayılması-

16 Mehmet Saray, "Tanzimat'ın Menfi Tesirleri Var mıydı veya Batılılaşmayı Doğru Anladık mı?", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 68-69.

17 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988, s. 129.

18 Ülken, *a.g.e.*, s. 29.

19 Ülken, *a.g.e.*, s. 63.

20 Yetiş, *a.g.m.*, s.111.

21 Yetiş, *a.g.m.*, s.113.

22 Yetiş, *a.g.m.*, s. 111.

nın birer aracı fonksiyonundadır. (...) Tanzimat'ın Batı'ya yaranmak için Hıristiyan teb'aya tanıdığı haklar, aslında, bu Hıristiyanların küçük bir zümresi olan işbirlikçilerin Avrupa'daki efendilerine daha rahat hizmetlerini sağlamak için kaleme aldırılmıştır.”²³

Bu konuda en ağır eleştirileri dillendiren Doğan Avcıoğlu, Tanzimat'ı Türkiye'yi sömürgeleştiren bir süreç olarak değerlendirmiştir: “Tanzimat, düşman Rus'a ve Mehmet Ali'ye karşı dost İngiltere'nin Türkiye'yi korumasıyla başlar. Yalnız bu koruma için, İngilizler, kapitülasyonların çok ötesinde ayrıcalıklar getiren 1838 Ticaret Anlaşmasını kabul ettirirler. Anlaşmayla Türkiye, tam bir açık pazar olacak ve sömürgeleşecektir. Fakat bu 'serbest ticaretle kalkınıyorsunuz, batılılaşıyorsunuz' diye sunulur.”²⁴ Avcıoğlu bir başka yerde Tanzimat'ın batılılaşma boyutunu tenkit eder: “Tanzimat, vitrindeki batılı görünüşe bakılarak, Batılılaşma hareketi diye hala övülür. Yalnız bu Batılılaşma, sömürge ve yarı sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir batılılaşma, bir uydulaşmadır.”²⁵

Avcıoğlu'nun yaklaşımına benzer bir değerlendirmeyi Attila İlhan'da da görmek mümkündür. O da Tanzimat'ın Batılılaşmacı karakteri üzerinde yoğunlaşır: “Tanzimat ve sonrası, bize batılıların önerdiği ve denetlediği bir Batılılaşma düzenidir; bu düzen İmparatorluğu batırmıştır, çünkü endüstrileşmeyi sağlayan değil engelleyen bir tutum içermektedir.”²⁶ Yunus Nadi bu söyleme nokta kor gibidir: “Tanzimat'tan itibaren olduğu farz edilen şeyler vehim ve hayalden ibarettir. Tanzimatçılık iflas etti, fakat bize de pek pahalıya mal oldu.”²⁷

Aynı konuda Mehmet Aydın'ın eleştirilerinin daha felsefi olduğu görülmektedir. O, Tanzimat'la sadece bir kabuk değiştirilmediğini, aynı zamanda yeni bir hüviyet kazanıldığını, yani yeni bir dünya görüşünün hakim olmaya başladığını vurgular: “Çünkü Tanzimat enine boyuna bir değerlendirmeye tabi tutulduğu zaman, onun bir dünya görüşü olarak sunulduğu ortaya çıkacaktır. Takdim edilen bu dünya görüşü, o güne dek mevcut olan sistemi beğenmeyerek, yerine yeni bir nizam yeni bir düzen kurma çabasıydı.”²⁸ Eleştirilerin ideolojik tasnifinde Aydın'la aynı safta yer alan İhsan Süreyya Sırma da, Tanzimat konusundaki görüşlerini oldukça net ifade eder: “Şüphesiz ki Tanzimat hareketi, bir Hıristiyan Batı dünyasına açılma ya da

23 İsmail Cem, *Türkiye'de Gerikalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1970, s. 177.

24 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1974, s. 373.

25 Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, c. 1, Ankara: Bilgi Yayınları 1981, s. 119.

26 Attila İlhan, *Hangi Batı*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1972, s. 15.

27 Yetiş, a.g.m., s. 134.

28 Mehmet Aydın, “Tanzimatla Aranan Hürriyet”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1989, s.15.

yanar hareketinden başka bir şey değildir. (...) Şimdilere kadar bizlere öğretildiği gibi, çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni kurtarma, yahut kalkındırma hareketi değil Tanzimat.”²⁹

Kimi yazarlar, bazı noktalarda küçük eleştirilerde bulunsalar da, netice itibarıyla Tanzimat'ı olumlamaktadırlar. Bunlardan birisi Tayyib Gökbilgin'dir: “Tanzimat hareketi Osmanlı Devleti'nde hiç değilse birkaç asırdan beri hüküm sürmüş bulunan keyfilik yerine meşruiyeti, emniyetsizliğe karşılık da güveni ikame etmiştir.”³⁰ Mehmet Kaplan da Tanzimat Fermanı'nı olumlu görmektedir. Şinasi'nin, çalışmamızın başlangıç kısmında yer verdiğimiz beytini yorumlarken, o devir aydınlarının Tanzimat'ı ve Reşid Paşayı nasıl gördüklerine işaret etmiş ve kanaatini şöyle ifade etmiştir: “Bu, asırlardan beri devam eden Padişahın maddi otoritesinin yerine aydının akıl gücünün geçmesi demektir.”³¹ Ekrem Üçyiğit, Tanzimat ile daha evvel gerçekleştirilen ıslahat teşebbüslerini mukayese etmiştir. Öncekilerin birer başarısız çaba ve çırpınıştan ibaret olduğunu belirttiğinden ve “Ama Tanzimat hem tavır, hem başarı açısından öncekileri aşan bir anlam taşır” dedikten sonra yeni hukuk düzenini, eğitimde atılan adımları ve kurulan modern okulları, yeni orduyu ve kültürel hayattaki Batılı formları anlatır.³²

Türk Tarih Kurumu başkanlığı da yapmış olan Yaşar Yücel, Tanzimat'a Türk tarihi içinde önemli bir yer verir: “Demokrasinin ilk ışığı olan Tanzimat ve dönemi Türkiye'nin laik parlamenter rejiminin tarihi biçimlenmesinde olumlu ve önemli bir başlangıç evresi oluşturmuştur.”³³ Osman Okyar da Yücel ile aynı görüştedir: “Tanzimat, Osmanlı toplumunun ve bunun içindeki Türk zümresinin değişmesine ve Batı'ya yaklaşmasına yol açan köprüdür. Tanzimat'ın getirdiği gelişmeler (...) yeni bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin teşkil etti.”³⁴

Birçok konuda olduğu gibi, Tanzimat konusunda da çok şey yazmış olan Halil İnalçık Tanzimat Fermanı'nı “devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin hakiki başlangıcı” olarak görmektedir.³⁵ Tanzi-

29 İhsan Süreyya Sırma, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara, 1991, s. 95.

30 M. Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Bellekten*, c. 31, sy. 121, Ankara: TTK Yayınları, 1967, s. 105.

31 Yetiş, a.g.m., s. 127.

32 Ekrem Üçyiğit, “Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1989, s. 11.

33 Yaşar Yücel, “Türk Tarih Kurumu Başkanı Yaşar Yücel'in Açış Konuşması”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1989, s. 5.

34 Okyar, a.g.m., s. 243.

35 Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, sy. 112, Ankara: TTK Yayınları, 1964, s. 603.

mat'ı hukukî açıdan değerlendiren Sıddık Sami Onar, İnalçık'a benzer bir şekilde, onu, "hukuk devletine doğru bir adım" olarak niteler.³⁶

Daha soğukkanlı ve daha az duygusal bir değerlendirme Engin Akarlı tarafından yapılmıştır: "Tanzimat' dediğimiz yenileşme-batılılaşma girişimleri (1839-1871), Osmanlı Devleti için sonun başlangıcını, genç Türkiye için de ilk doğum sancılarını içinde taşır."³⁷ İlber Ortaylı'nın görüşleri Akarlı'ninkileri tamamlar niteliktedir: "Tanzimat, çöküşü durduran bir dönemdir. Toprak kayıpları durmadı, iktisadî bağımsızlık söz konusu değildi. Ama devletin bağımsızlığı devam edebildi. Ve bu da gelişen Türk ulusçuluğuna ayrı bir atmosfer, ayrı bir temel hazırladı."³⁸

Tanzimat'la ilgili ilginç sayılabilecek değerlendirmelerden birini Taner Timur yapmıştır. Timur'a göre, genel olarak 19. yüzyıl ve özellikle yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı devlet adamlarının öncelikli arayışı, devletin ayakta kalmasını sağlamak olmuştur. Bu amaçla Batılıların müdahalelerine bir anlamda göz yummuş ve gerçekleştirmek istedikleri gayenin hatırına onların reform talep ve dayatmalarını kabullenmiş görünmüşlerdir. Ancak bununla birlikte bu konuda çok istekli oldukları da söylenemez: "Bizde sık sık Tanzimatçılığın 'taklitçilik' olduğu ileri sürülür. Oysa aslında Tanzimatçılık, baskıya karşı gizli bir direnç, ve orta yollar arama iradesidir. Bunun için reform hareketleri çok sınırlı ve yüzeyde kalmış, halk kitlelerine nüfuz edememiştir."³⁹

"Avrupa'dan mülhem programlı bir ıslahat, reform hareketi",⁴⁰ "Mecburi kültür değişimleri devri",⁴¹ "hukukî değil, siyasî bir eser"⁴² ve "Osmanlı Devleti'ne Avrupaî bir idare şekli verme gayreti"⁴³ diye de tanımlanan Tanzimat'ın genel bir tarifi şöyle yapılmıştır: "Tanzimat, Türkiye'de meşrutî bir idarenin kurulmasına, İslam-Hıristiyan alemlerinin birbirlerine yaklaşımasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketidir."⁴⁴

36 Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, c. 1, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966, s. 151.

37 Engin Deniz Akarlı, (Haz.), *Belgelerle Tanzimat -Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fud Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmeleri-*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. ix.

38 İlber Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1547.

39 Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları -İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine-*, Ankara: İmge Kitapevi, 1989, s. 94 vd.

40 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, s. 32.

41 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1969, s. 189.

42 Namık Kemal, "Tanzimat", *İbret*, sy. 46, 25 Teşrinievvel 1288/6 Kasım 1872. Bu makalenin yeni harflerle çevirisi için bkz. Sıddık Çalık, "Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, sy. 8, Ankara: 1989, s. 3-5.

43 F. Karelitz'den nkl. Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, s. 710.

44 Aynı yerde.

Birçok araştırmacı Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa karakteri taşımadığını, olsa olsa bunun Avrupa devletlerinin tarihinde rastlanılan ve bir hükümdar tarafından yazılı birtakım haklar verilerek meşrutî yönetimlerin oluşmasını sağlayan bir hukuk vesikası, yani "şart (carta)" olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁵ Buna "sosyal contrat" diyenler de olmuştur.⁴⁶ Engelhardt, aynı kanaatte değildir, Ona göre, ferman, teb'anın hürriyet haklarını ve garantilerini taşıyan bir berat durumundadır.⁴⁷ Namık Kemal de Engelhardt gibi düşünmektedir: "*Gülhâne Hattı eğer mukaddimesinde tesis-i müdde'â ettiği ahkâm-ı külliye-i şer'iyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasretmiyerek 'hürriyet-i efkâr' ve 'hâkimiyet-i ahâlî' ve 'usûl-ı meşveret' gibi birçok esasları da kâmilan ilan etmiş olsaydı, o vakit hilâfet-i İslamiye için bir Şartnâme-i Esâsî hükmünü alabilirdi.*"⁴⁸

II- Tanzimat'ı Yeniden Okumak ya da Köprünün Altından Çok Sular Aktı

Öncü Çalışmalar

Tanzimat ile ilgili önemli sayıda tez, makale ve kitap yayınlanmıştır. Bu yayınlar Tanzimat'ın ilanından itibaren başlamıştır ve günümüzde de yayınlanmaya devam etmektedir. Ayrıca genel tarihlerde bu dönemle ilgili bahisler yer almış, ansiklopedi maddeleri yazılmış, ulusal ve uluslararası sempozyum ve anma toplantıları düzenlenmiş ve bu toplantılarda sunulan tebliğler kitap olarak yayınlanmıştır.

Tanzimat ile ilgili ilk eserin hangisi olduğu tartışma götürecek bir husustur. Fermanın ilanını müteakip yayınlanan yerli ve yabancı gazete ve mecmua yazılarını bir kenara bırakacak olursak, belki de ilk çalışma Ubicini'nin eseridir. Jean Henry Abdolonyme Ubicini, 1846'da Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bir müddet İstanbul'da kalmış bir Fransız diplomatıdır. Kitaplarının büyük bölümü Türkiye ve Doğu Meselesi hakkındaydı ve bu eserler, yayınlandıkları zaman büyük ilgi görmüştür. Ubicini Paris'e döndükten sonra, 1850 Martından itibaren *Le Moniteur Universel* gazetesinde "Türkiye Üzerine Mektuplar" başlığıyla izlenim ve görüşlerini yazmıştır. Daha sonra, bu yazılarını, *Lettres sur La Turquie* başlıklı bir eserinde toplamıştır. Eserinin birinci cildi 1851, ikinci cildi ise 1854 yılında yayınlanmıştır. Bu eser Türkçe'ye *Türkiye 1850*⁴⁹ adıyla çevrilmiştir. Birinci cildinin alt başlığı *Tan-*

45 Abadan, a.g.m., s. 42-43; Bilsel, a.g.m., s. 703; Eren, a.g.m.d., s. 719.

46 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 193 .

47 Engelhardt, a.g.e., s. 39.

48 Namık Kemal, a.g.m.

49 J.H. Abdolonyme Ubicini, *Türkiye 1850, 1. Cilt: Tanzimat-Ulema-Basın*, trc. Cemal Karaağaçlı, İstanbul: Tercüman Yayınları, ty.

zimat-Ulema-Basın şeklinde olup bölümler mektuplar olarak sunulmuştur. Girişte Sultan Mahmud'un Tanzimat'ın hazırlanması anlamına gelebilecek girişimlerini anlattıktan sonra birinci mektupta *Tanzimat* kavramını ve Tanzimat Fermanı'nı açıklar. Dördüncü mektupta siyasi iktidar kavramını ve Türkiye'deki idareyi anlatır. Diğer mektuplar ise eğitimden adliyeye, nüfustan maliyeye birçok farklı konuyu ihtiva eder.

Ubicini'nin konuyla ilgili bir diğer eseri yine Paris'te 1855 tarihinde yayınlanan *La Turquie Actuelle* olup Türkçe'ye *1855'de Türkiye*⁵⁰ başlığıyla ve iki cilt halinde çevrilmiştir. Kitap yukarıda üzerinde durulan eserin yeniden gözden geçirilmiş ve yorumlanmış yeni bir versiyonudur. Yine bu eserin girişinde de Tanzimat'ın ilanı ve yerleşmesi konularına öncelik verilmiştir. Sonraki bölümlerde devletin maliyesi, adliyesi, nüfusu, öğrenci ve okul sayısı gibi hususlarda açıklamalar ve istatistikler sunulmuştur. Farklı olarak bölgesel anlatımlara da yer verilmiştir.

Tanzimat konulu çalışmaların temel kaynağı olma özelliğini taşıyan Engelhardt'in eseri bu çerçevede önemli bir yere sahiptir. Bir Fransız diplomatı olan Engelhardt, Türkiye'de yirmi seneden fazla kalmış, elçilikte düz bir memur iken orta-elçiliğe kadar yükselmiştir. Tanzimat'ı ve Tanzimat'ın uygulamalarını birinci elden kaleme alan yazar, Türkiye'deki görevini tamamlayıp Paris'e döndükten sonra, 1882 yılında *La Turquie et Le Tanzimat* adıyla bu önemli kitabını neşretmiştir. Eser tarihçi Ali Reşad tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁵¹ İlk çevirisi eski harflerle olan eserin yeni harflerle çevrileri de yapılmıştır.⁵²

Engelhardt kitabında, II. Mahmud'un saltanat yıllarından başlayıp Abdülhamid'in tahta geçişinin ilk yıllarına kadar Osmanlı tarihini yenileşme merkezli olarak yazmayı denemiştir. Kronolojik olarak yazılan kitap üç bölümden ibaret olup birinci bölüm 1826-1853 yıllarına tekabül etmektedir. Burada Yeniçeriliğin kaldırılmasından Kırım Harbine kadar Osmanlı yenileşme çabalarını kritik etmiştir. Takip eden iki bölümde ise ağırlıklı olarak Tanzimat Dönemi siyasî tarihini özetlemiştir. Bu arada ekonomik, malî ve kültürel konulara da değinmeden edememiştir.

Bir başka Fransız Paul Imbert, 1909 yılında *La Renovation de L'Empire Ottoman/Affaires de Turquie* isimli kitabını yayınlamıştır. Bir sendikacı olan Imbert'in kitabı Türkçe'ye *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareket-*

50 Ubicini, *1855'de Türkiye*, 2 Cilt, trc. Ayla Düz, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.

51 E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı; 1826-1882)*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328.

52 E. Engelhardt, *Tanzimat*, trc. Ayla Düz, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976. Ali Reşad'ın eski harflerle yapılan çevirisinden hareketle hazırlanan *Tanzimat ve Türkiye*, Yay. Hzr. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999.

leri (*Türkiyenin Meseleleri*) ismiyle çevrilmiştir. Kitapta kronolojik açıdan olsun, başka açılardan olsun bir sistematik bulunmamaktadır. Bununla birlikte bir bölümü “Reformlar ve Tanzimat” olarak adlandırmış ve bu bölümde konuyla ilgili genel bilgiler sunulmuştur.⁵³

Genel Osmanlı tarihleri içinde Tanzimat’a çoğu kere hak ettiği önem ölçüsünde yer verilmemiştir. Bununla birlikte bazı tarihçiler konunun öneminin farkına varmış ve eserlerinde gerekli ağırlığı vermişlerdir. Klasik tarih kitaplarından büyük ölçüde farklılaşan Mustafa Nuri Paşa’nın *Netayicü'l-Vukuat*⁵⁴ buna bir örnektir. Gerçekten Osmanlı’yı incelerken kurumları ve teşkilatı öne çıkaran Paşa, eserinin son ve dördüncü cildini Tanzimat’ı anlatarak tamamlamıştır. Tanzimat’ı öven, onun kıymetinin zaman geçtikçe daha iyi anlaşılacağını ifade eden Paşa tarih yazımındaki tarzının bir gereği olarak dönemin yönetiminde, askerî, malî ve hukukî yapısında ortaya çıkan gelişmeleri özetleyip kritik etmiştir.

Bu dönemin yayın faaliyetinin sınırlı bir özeti olarak Galib Haldun’un kaleme aldığı makaleleri atlamamak gerekir. Haldun, *Tanzimat Döneminde Matbuat ve Neşriyat-ı İktisadiye* başlığıyla yayınladığı yazılarda, bu döneme ilişkin olarak hangi kitapların basıldığı, hangi gazete ve mecmuaların çıktığı hususunda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca dönemin okur-yazar takımının önemli bir kısmı hakkında da malumat aktarmıştır.⁵⁵

Tanzimat’ın ilan edildiği yıl dünyaya gelen ve bürokrat babasının Reşit Paşa’nın arkadaşı olmasının avantajını kullanan Mehmed Memduh Paşa, Tanzimat dönemi gelişmeleri ve ağırlıklı olarak da, devrin üst düzey devlet adamları arasındaki çatışmalar, kamplaşmalar ve çıkar ilişkilerini anlattığı ve daha Abdülaziz tahttayken kaleme aldığı *Mir’at-ı Şuûnat* isimli eserini ancak 1912 yılında yayınlatabilmiştir. Tanzimat hareketinin ve genel olarak Tanzimat paşalarının, özel olarak da Reşit Paşa’nın fevkalade övüldüğü bu eser, muhtevası dikkate alınarak *Tanzimattan Meşrutiyet’e* başlığıyla sadeleştirilerek yayınlanmıştır.⁵⁶

53 Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri (Türkiye’nin Meseleleri)*, trc. Adnan Cemgil, İstanbul: Havass Yayınları, 1981.

54 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ü'l-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen: Prof. Dr. Neşet Çağatay), Cilt 4, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 287-307.

55 Galip Haldun, “Tanzimat Döneminde Matbuat ve Neşriyat-ı İktisadiye I”, *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı: 30, 1 Teşrinievvel 1332, s. 6-7; II, aynı mecmua, Sayı: 32, 20 Teşrinievvel 1332, s. 3-4; III, aynı mecmua, Sayı: 37 15 Kânunuevvel 1332, s. 2-5; IV, aynı mecmua, Sayı: 68, 22 Teşrinisani 1333, s. 5-7.

56 Mehmed Memduh, *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e-1, Mir’at-ı Şuûnat*, (Sadeleştiren: Hayati Develi), İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Cumhuriyet'in Tanzimat'ı Hatırlaması

Tanzimat ile ilgili olarak Türkçe'deki ilk ve en derli toplu çalışma ise Maarif Vekaleti'nin 1940 yılında yayınladığı eserdir.⁵⁷ *Tanzimat I* başlığını taşıyan bu eser, Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü münasebetiyle hazırlanıp 'Milli Şef ve Reiscumhur İsmet İnönü'ye Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümünde Türk İlminin ve Maarifinin Armağanıdır' şeklinde ithaf edilmiştir. 1026 sayfa gibi oldukça hacimli olan kitap içinde yüzün üzerinde de fotoğraf bulunmaktadır. Tanzimat'ın nedenleri, Batılılaşma teşebbüsleri, devlet yapısı, kamu hukuku, ordu, kanunlaştırma hareketleri, adliye, ceza hukuku, para, borçlar, dış ticaret, toprak hukuku, sanayi, maarif, medreseler, pozitif bilimler, coğrafya ve jeoloji, tarihçilik, edebiyat, sosyal yaşam, dış politika, tıp, yazı dili, hekimlik, Tanzimat'ın ilanının etkileri, fikir hareketleri ve Yeni Osmanlılar başlıkları altında siyasî, iktisadî, sosyal, edebî ve kültürel alanlara tekabül eden toplam yirmi dokuz çalışma devrin kendi alanlarında önde gelen bilim adamları tarafından kaleme alınmıştır.

Tanzimat'ın yüz yirmibeşinci yıldönümü münasebetiyle 1964 yılında, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Bellekten* dergisi, Tanzimat özel sayısı hazırlamıştır.⁵⁸ Aslında söz konusu sayının girişinde "*Bellekten*'in bu sayısı Tanzimat'ın 125. yıldönümü dolayısıyla Büyük Reşit Paşa'nın anısına armağan edilmiştir" ifadesi yer almıştır. Ayrıca yine girişte Reşit Paşa'nın bir resmine yer verilmiştir. Adı geçen sayıda mevcut dokuz makalenin altısının konusunun Tanzimat oluşu, onu bir özel sayı durumuna taşımış ve bu makaleler Tanzimat konulu çalışmaların önemli kaynaklarından olmuştur.

Türk Tarih Kurumu tarafından 1985'te "Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri" başlıklı bilimsel bir toplantı düzenlenmiş ve toplantıda sunulan tebliğler, aynı başlık altında kitaplaştırılmıştır. Kitapta ağırlıklı olarak Mustafa Reşid Paşa konu edilmekle beraber Paşa'nın Tanzimat'la ilişkisi de aynı ölçüde ele alınmıştır. Yaşar Yücel'in uzun açılış konuşması da katılırsa, toplam on beş tebliğe yer verilmiştir. Ayrıca kitabın sonuna Bilal Şimşir tarafından, Reşid Paşa'nın yazışmalarını içeren elli bir belge fotokopisi eklenmiştir.⁵⁹

Tanzimat'ın yüz ellinci yıldönümü münasebetiyle hatırı sayılır toplantılar ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Bu bağlamda 1989 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından uluslararası bir sempozyum düzenlenmiş ve 1994 yılında bu sempozyuma sunulan bildiriler *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* ismiyle yine Türk Tarih Kurumu yayınları ara-

⁵⁷ *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

⁵⁸ *Bellekten*, c. 28, sy. 112, Ekim 1964.

⁵⁹ *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara: TTK Yayınları, 1985.

sında çıkmıştır.⁶⁰ 580 sayfalık büyük boy bu eserde, yerli ve yabancı bilim adamlarının sunduğu toplam otuz dokuz tebliğ yer almıştır. Bu sempozyuma sunulan bildirilerde, medeniyet tartışmalarından 19. yüzyıl reformlarına, Tanzimat Fermanı'nın analizinden dönemin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısına kadar bir dizi konu ele alınmıştır.

25-27 Aralık 1989 tarihinde, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı'nın organize ettiği bir sempozyum yapılmıştır. Bu sempozyum otuz yedi farklı tebliğin sunulduğu tartışmalı bir toplantı olarak gerçekleşmiştir. Bir iki isim dışında yabancı araştırmacı yok gibidir. 510 sayfalık büyük boy bir kitap olarak *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)* başlığıyla 1991 yılında Milli Kütüphane Yayınları arasında çıkmıştır. Sempozyumda sunulan tebliğler Tanzimat'ı hazırlayan şartlar, ferman, hukukî yapı, maliye politikaları, eğitim vb. konuları içermektedir.⁶¹

Bu çerçevede ortaya çıkan bir diğer önemli eser de, Marmara Üniversitesi'nin düzenlediği bir kongrede sunulan tebliğlerin yer aldığı ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1992'de basılan *150. Yılında Tanzimat* başlığıyla yayınlanan, Hakkı Dursun Yıldız'ın hazırladığı eserdir.⁶² M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen V. Uluslararası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi'nin (21-25 Ağustos 1989) Tanzimat'ın ilanının 150. Yıldönümüne denk düşmesi nedeniyle kongrenin bir oturumu tamamen Tanzimat'la ilgili tebliğlere ayrılmıştır. Kongre sonrasında Tanzimat'la ilgili tebliğler ayrı bir cilt halinde yayınlanmıştır. 598 sayfalık büyük boy bir eserde altısı İngilizce ve biri de Fransızca olmak üzere yirmi beş makale yer almıştır. Bunlardan bazıları yukarıda adı geçen kongrede tebliğ olarak sunulmuş olmayıp sonradan yazdırılmıştır. Eseri önemli kılan husus da, eserde daha hacimli ve belli bir konuyu etraflıca inceleyen bu sipariş çalışmalarının varlığı olmuştur.

Aynı yıl, yani 1989'da Ege Üniversitesi tarafından düzenlenen sempozyumda sunulan tebliğler, 1992 yılında *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu/Bildiriler*⁶³ ismiyle kitaplaştırılmıştır. Neredeyse birer tebliğ formunda olan açış konuşmalarının ardından sunulan altı tebliğin tamamı Tanzimat konusunda olup bunların üçü Tanzimat hareketi ve felsefesi, diğer üçü ise Tanzimat dönemine dair alan çalışmalarıdır.

60 *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.

61 *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1991.

62 *150. Yılında Tanzimat*, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yayınları, 1992.

63 *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu/Bildiriler*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992.

Aydınlar Ocağı tarafından 1990 yılında yapılan açık oturumda sunulan tebliğler, aynı kurumun yayınları arasında çıkmıştır.⁶⁴ *150. Yılında Tanzimat* isimli bu kitapçıkta altı tebliğe yer verilmiştir.

Son olarak 1999 yılında bazı süreli yayınlar konuyla ilgili özel sayılar hazırlanmıştır. Bir örnek olması bakımından hatırı sayılır bir çalışmayı, *150. Yılında Tanzimat'ı Yeniden Düşünmek* dosya başlığıyla *Türkiye Günlüğü* dergisi yayınlamıştır.⁶⁵ Konuyla ilgili on üç çalışmanın yer aldığı dergide, ayrıca "Aydınlar 1989'da Tanzimat'ı Nasıl Değerlendiriyorlar?" sorusu çerçevesinde yazar, bilim adamı ve siyasetçi kimliği taşıyan on iki kişinin görüşlerine yer verilmiştir. Benzer şekilde "Dünden Bugüne Tanzimat" başlığı altında da Âli Paşadan Ahmet Midhat'a, Ahmet Cevdet Paşadan Ahmet Hamdi Tanpınar'a, Mümtaz Turhan'dan Cemil Meriç'e on beş kişinin eserlerinden konuyla ilgili alıntılar yapılmıştır.

Tanzimat'ı Ciddiye Alanlar

Türk tarihçiliğinde Tanzimat ve Tanzimat Dönemi, günümüz tartışmalarının da kaynağını teşkil ettiğinden birçok araştırmacı ve fikir adamı Tanzimat'a ya doğrudan ya da dolaylı olarak değinmeden edememiştir. Bu anlamda ortaya çıkan çalışmalar 1960'lerden önce daha çok akademik karakterliken bu tarihten sonra kaleme alınanlar daha çok fikrî/ideolojik eserlerdir. 1980'lerden sonra yeniden akademik karakterin ağır basmaya başladığını ihtiyatla söylemek mümkündür.

Halil İnalçık Tanzimat konusunda en çok ürün veren tarihçilerimizin başında gelir. Tanzimat'ın ilanından yaklaşık yüz yıl sonra yazdığı doktora tezinin adı *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*'dir. 1943 yılında basılan tez, elli yıl sonra, 1992'de yeniden ve tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır.⁶⁶ Bundan başka "Tanzimat Nedir",⁶⁷ "Tanzimat ve Fransa",⁶⁸ "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar",⁶⁹ "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri",⁷⁰

64 *150. Yılında Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını, 1990.

65 *Türkiye Günlüğü*, sy. 8, Ankara, Kasım 1989.

66 Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, (Doktora Tezinin Ellinci Yılı), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.

67 Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Ankara, 1941, s. 237-263.

68 Halil İnalçık, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, sy. 2, Ankara, 1942, s. 128-139.

69 Halil İnalçık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, sy. 1, Ankara, 1942, s. 374-389.

70 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Bellekten*, c. 27, Ankara, 1964, s. 623-690.

“Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”,⁷¹ “Gülhane Hattı”,⁷² “Application of the Tanzimat and its Social Effects”⁷³ başlıklı makaleleri de Tanzimat’la doğrudan ilgili çalışmalarındandır. Ayrıca bazı çalışmalarında da konuya dolaylı olarak değinmiştir. Üstte zikredilen çalışmalar arasında özellikle Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu mukayese ettiği makalesiyle, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri” başlıklı makalesi takdire şayandır. Yine “Tanzimat ve Fransa” çalışması Tanzimat’ın uygulanması noktasında Fransa’nın müdahalelerini orijinal belgelerle gösteren önemli bir makaledir. Bu çalışmalarına, daha sonra seçtiği makalelerden hareket ederek hazırlanan eserlerinde de yer vermiştir.

Tanzimat dönemi siyasî tarihini anlatan önemli eserlerden birine Reşat Kaynar imza atmıştır. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*⁷⁴ isimli kitap ilk defa 1954 yılında yayınlanmıştır. Başlıktan da anlaşılacağı gibi bu dönemin tarihi, Reşit Paşa merkeze yerleştirilerek ele alınmıştır. Tanzimat’la ilgili oldukça detaylı bilgiler ve nadir sayılabilecek belgeler eseri konumuz açısından önemli kılmaktadır. Oldukça hacimli olan bu esere yazar şu giriş cümleleriyle başlar: “Garplılışma tarihimizi tanımak Tanzimat’ı tanımakla, Tanzimat’ı tanımak da o devrin başı sayılan Reşid Paşayı anlamakla mümkündür.”⁷⁵ Hacimli olmasının nedeni ise eserin belge-kritik formunda kaleme alınmasından ileri gelmektedir. Bu bakımdan kitapta çok sayıda belgenin çevirimyazı metinlerini bulmak mümkündür.

Türkiye’de Batılılaşma konusunda çok önemli çalışmalara imza atan bir diğer önemli isim de Şerif Mardin’dir. Mardin, Batılılaşma merkezli çalışmalarını yaparken doğal olarak Tanzimat’ı önemli bir uğrak, hatta kritik bir eşik olarak görür. Konuyla doğrudan ilgili makalelerini *Forum* dergisinde, “Tanzimat Fermanı’nın Manası”⁷⁶ başlığıyla, bir seri halinde yayınlamıştır. Bunların dışında “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”,⁷⁷ “XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”,⁷⁸ “Freedom in an Ottoman Pers-

71 Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, c. 27, Ankara, 1964, s. 603-622.

72 Halil İnalçık, “Gülhane Hattı”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, 1970, s. 147-148.

73 Halil İnalçık, “Application of the Tanzimat and its Social Effects”, *Archivum Ottomanicum*, c. 5, The Hauge, 1973, s. 97-127.

74 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK Yayınları, 1954 [2. Baskı: 1985].

75 Kaynar, *a.g.e.*, s. ix.

76 Şerif Mardin, “Tanzimat Fermanı’nın Manası”, *Forum*, Ankara, 1957, sy. 87, s. 6-8; sy. 88, s. 13-15; sy. 89, s. 12-15; sy. 90, s. 12-13.

77 Şerif Mardin, “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, Erol Tümertekin, (der.), İstanbul, 1971, s. 411-458.

78 Şerif Mardin, “19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 342-351.

pective [Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet]”,⁷⁹ “Some Explanatory Notes on the Origins of the Mecelle [Mecelle’nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar]”⁸⁰ başlıklı makaleleri de konumuzu ilgilendiren çalışmalarındandır. Zikredilen bu çalışmalar bir kitap altında da toplanmıştır.⁸¹ Ancak bütün bu çalışmalarının dışında Mardin belki de dönemle ilgili hâlâ aşılamamış en önemli çalışmasını, dönemin bir entelektüel-muhalif grubunu merkeze alarak yapmıştır. Doktora konusunu da teşkil eden bu çalışma 1962 yılında *The Genesis of Young Ottoman Thought*⁸² başlığıyla yayınlanmış ve neredeyse yarım asırdır bu alanda çalışma yapanların başlıca referanslarından biri olmuştur. Yaklaşık otuz beş yıl sonra da *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*⁸³ adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi Tanzimat dönemi siyasal gelişmeleri içinde birkaç başlıktan birini Yeni Osmanlılar oluşturmaktadır. Fakat bu konunun önemi sadece bir örgüt olmasından değil, aynı zamanda devrin aydın kesimi, bürokrat sınıfı ve basın tarihi konularını da içermesinden kaynaklanmaktadır. Bütün bu bakış açılarından hareket eden Mardin, bu eserinde Türk Siyasal Düşünce Tarihine adeta bir giriş yapmayı denemiştir.

Tanzimat dönemi çalışan önemli tarihçilerden birisi de Roderic H. Davison’dır. 1963 yılında *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876* başlığıyla yayınlanan çalışması Türkçe’ye oldukça geç bir tarihte *Osmanlı İmparatorluğunda Reform; 1856-1876* başlığıyla çevrilmiştir.⁸⁴ Kitap iki cilt olarak yayınlanmış olup çeviride de bu hususa dikkat edilmiştir. Esas itibarıyla Tanzimat’ın ikinci alt dönemi üzerinde yoğunlaşan kitabın birinci cildinin birinci bölümü Tanzimat reformuna ayrılmıştır. Eserin bir başka önemli özelliği de, kaynak bakımından oldukça zengin olmasıdır.

Niyazi Berkes’in *Türkiye’de Çağdaşlaşma*⁸⁵ başlıklı çalışması esas itibarıyla 1964’te Kanada’da yayınlanan *The Development of Secularism in Turkey* isimli kitabına dayanır. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Türkiye’nin son üç yüz

79 Şerif Mardin, “Freedom in an Ottoman Perspective”, *State, Democracy and the Military Turkey in the 1980’s*, Metin Heper, (der.), New York: W. de Gruyter, 1988.

80 Şerif Mardin, “Some Explanatory Notes on the Origins of the Mecelle”, *The Muslim World*, c. 51, sy. 3, 1961, s. 189-196, sy. 4, 1961, s. 274-279.

81 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder, (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

82 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton: Princeton University Press, 1962.

83 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, trc. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, Yay. Hız. Ömer Laçiner, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

84 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform; 1856-1876*, trc. Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs Yayınları, 1997.

85 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1973.

yıllık tarihinin bir özeti durumundadır. Berkes bu özeti reformları merkeze alarak gerçekleştirmektedir. On beş bölümlük kitabın dört bölümü (6., 7., 8. ve 9. bölümler) Tanzimat ve Tanzimat dönemi olaylarına ayrılmıştır. Berkes'in *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*⁸⁶ ve *Türk Düşününde Batı Sorunu*⁸⁷ isimli eserleri de konumuzla ilgili çalışmalardandır.

Son dönem Osmanlı tarihi çalışan araştırmacıların yakından tanıdıkları ve kullandıkları eserlerden birisi, hiç kuşkusuz, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* olmuştur.⁸⁸ Tanpınar, ilk yayınlandığı tarihten bugüne değin bir çok baskı yapan kitabında esas itibariyle Türk edebiyatını merkeze alarak bir 19. yüzyıl Türk düşünce tarihi yazmayı denemiştir. Zaten 600 sayfalık eserin yaklaşık ilk seksen sayfası Tanzimat öncesi yenileşme hareketlerine ayrılmıştır. Takip eden bölümlerde de hazırlanmasından uygulanmasına kadar Tanzimat ve dönemi inceleme konusu edilmiş, devrin edebiyatçıları da aynı yaklaşımla değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli çalışması, alanında kaleme alınmış etraflı ilk çalışma olmuştur. İlk baskısı 1966 yılında yapılan ve dört bölümden oluşan kitabın ilk bölümünün başlığı da 'Tanzimat'tır. (Diğer üç bölüm sırasıyla I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'tir). Yazar burada Tanzimat dönemi düşünce ve kültür hayatının bir özetini sunmayı denemiştir. Bunu yaparken bir modernleşme aracı olarak gördüğü kurum ve kuruluşları özellikle öne çıkarmıştır.

Ünlü tarihçi Bernard Lewis'in Türkiye'de Batılı meslektaşlarından daha çok tanınmasının belki de en önemli nedeni, kaleme almış olduğu *Modern Türkiye'nin Doğuşu* isimli eserdir.⁸⁹ 1960 yılında yayınlanan ve on yıl sonra, 1970'te Türkçe'ye çevrilen eser, kuşkusuz, yabancı bir araştırmacının kaleminden çıkmış Türk tarihiyle ilgili eserlerin en çok bilinen ve kullanılanlarından. Türk uygarlığının temellerini anlatarak giriş yaptığı kitabının birinci kısmının ilk dört bölümünü, Osmanlı Batılılaşması ve Türk modernleşmesi bağlamında yenileşme hareketlerinin tarihine ve bunların kritiğine ayırmıştır. 'Osmanlı Reformu' başlığı altında da, özellikle, Tanzimat hareketini değerlendirmiştir.

Lewis gibi önemli bir Osmanlı tarihçisi de Stanford J. Shaw'dur. Shaw'un çalışmalarının büyük çoğunluğu Osmanlı tarihiyle ilgilidir. Bun-

86 Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul: Yön Yayınları, 1964.

87 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1975.

88 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.

89 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kıratlı, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

ların kuşkusuz en önemlisi *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* isimli iki ciltlik eseridir. Eşi Ezel Kural Shaw ile birlikte kaleme aldıkları eserin ikinci cildinin alt başlığı 'Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975'tir.⁹⁰ İlk baskısı 1977 yılında yapılan eserin Türkçe çevirisi 1983 yılında yayınlanmıştır. Bu dönemi altı bölüm halinde ele alan Shaw'lar, eserin üçüncü ve en uzun bölümünü Tanzimat'a ayırmışlar ve bölüm başlığı olarak da 'Modern Reform Çağı: Tanzimat 1839-1876'yi seçmişlerdir. Oldukça iyi malzeme kullandıkları ve son derece önemli bilgiler sundukları bu bölümde, yazarlar, adeta Tanzimat Döneminin siyasi, iktisadî, malî, sosyal ve kültürel bir tarihini yazmışlardır.

Mehmet Kaplan'ın, meseleye, bir edebiyat tarihçisi olarak yaklaştığı ve İnci Enginün ve Birol Emil ile birlikte yazdıkları *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*⁹¹ isimli beş ciltlik eserin birinci ve ikinci ciltleri Tanzimat Dönemiyle ilgilidir. Özellikle birinci cilt, 1839-1865 tarihleri arasında kapsamaktadır. Bu cildin ilk bölümü 'Islahat' başlığını taşımaktadır ve esas itibarıyla Tanzimat ve Islahat Fermanlarına ayrılmıştır. İkinci bölümde 'Batıya ve Dünyaya Açılış' başlığı altında, Batı'yla olan ilişkiler ve etkileşimleri konu edilmiştir. Üçüncü bölümde dönemin ilim anlayışı ve ilim politikasının mimarları değerlendirilmiştir. Sonraki bölümlerde ise edebiyat konusuna girilmiş, tercüme hareketleri ve müstakil bir başlık altında da Şinasi işlenmiştir. Yine ikinci ciltte diğer Tanzimat edebiyatçı ve aydınlarının görüşleri anlatılmıştır.

Çalışmalarını Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısı ve bu yapıdaki değişmeler üzerine yoğunlaştıran ve eserlerini, orijinal kaynaklara dayanarak yazan bir başka tarihçi de Carter V. Findley'dir. 1980 yılında yayınladığı *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte: 1789-1922*⁹² isimli ünlü eseri, geç de olsa, 1994 yılında *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform -Babiali (1789-1922)*-⁹³ başlığıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır. Kitabın büyük bir kısmı Tanzimat dönemine ayrılmış ve bu dönemde önemli bir değişiklik olarak sivil bürokrasinin güçlü bir hakimiyet kazandığı tezi işlenmiştir. Bu bağlamda öncelikle Tanzimat kurumları ve yönetici aktörlerine ağırlıklı bir yer verilmiştir.

90 Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1983.

91 Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1839-1865)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

92 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte; 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980.

93 Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform -Babiali (1789-1922)*-, trc. Latif Boyacı - İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Farklı tarihsel mevzular ve farklı devirler üzerine ürünler verse de, İlber Ortaylı, kuşkusuz bir 19. yüzyıl tarihçisidir. Özellikle Osmanlı 19. yüzyılıyla ilgili çok şey söylemiş ve yazmıştır. Konumuzla ilgisi bakımından önemli bir çalışma olan *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*⁹⁴ isimli kitap ise bütün bunların hülasası gibi durmaktadır. Yazar bu kitabında adeta öncesi ve sonrasıyla genel bir Tanzimat tarihi kaleme almıştır. Cumhuriyet'i anlamının yolunun Osmanlı'yı, özellikle de Osmanlı'nın son yüzyılını iyi anlamaktan geçtiğini iddia eden tarihçi anahtar kavram olarak *modernleşmeyi* öne çıkarmış, bunun merkezine de Tanzimat'ı oturtmuştur

Yukarıda sıralanan kişilerin yanı sıra, bazı kurumlar da Tanzimat'a önemli değinilerde bulunmuşlardır. Bu çerçevede ilk akla gelen ansiklopediler ve Türk tarih külliyatı kabilinden eserlerdir. Bunlardan ansiklopedilerin, madde esaslı olduğu gibi konu esaslı olarak da hazırlandıkları görülmektedir. Yine tarih serileri de kronolojik olmanın yanında tematik de olabilmektedir. Aşağıda bunlardan dikkate değer bulunanların bir kısmının künyesine yer verilmiştir.

Hiç kuşkusuz aslından uyarlanarak basılan *İslam Ansiklopedisi*, Türk akademik ve kültürel yaşamında önemli bir yere sahip olmuştur. Konuların sınırlılığına rağmen yetkin isimler tarafından kaleme alınmış olması, bu ansiklopediyi en güvenilir kaynaklardan biri kılmıştır. İşte bu özelliğiyle mütenasip olacak şekilde "Tanzimat" maddesi de A. Cevat Eren tarafından yazılmıştır.⁹⁵ Bir madde ölçeğinde yazar Tanzimat'ın ve Tanzimat Devrinin neredeyse bütün veçhelerini kuşatan bir çerçeve sunabilmiştir. O bakımdan bu hacimli madde Tanzimat'ın en objektif değerlendirmelerinin başında gelmiştir.

İslam Ansiklopedisi kadar olmamakla beraber *Türk Ansiklopedisi* ya da diğer adıyla *İnönü Ansiklopedisi* de önemli kültür kaynaklarından biri olarak Tanzimat ve Tanzimat dönemi yöneticileri hakkında malumata yer vermiştir.

Osmanlı Tarihi üzerine yapılan telif çalışmaları içinde belki de en başta geleni ve en yaygın kullanılanı Türk Tarih Kurumu'nun ilk baskısını 1947'de yayınladığı *Osmanlı Tarihi* isimli ansiklopedik eserdir. Beylikler döneminden başlayarak kuruluş ve yükseliş dönemlerini ihtiva eden kısmını 4 cilt halinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı kaleme almış, onun bıraktığı yerden başlayıp I. Dünya Savaşı'na kadar olan kısmını ise Enver Ziya Karal tamamlamıştır. Her cildin bir alt başlığının da bulunduğu bu eserin 5., 6. ve 7. ciltle-

94 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara: Hil Yayın, 1983.

95 Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 1979, s. 709-765.

ri Tanzimat Dönemi'ne ayrılmıştır. Beşinci cildin alt başlığı "Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)"⁹⁶, altıncı cildin alt başlığı "Islahat Fermanı Devri (1856-1861)"⁹⁷ ve yedinci cildin alt başlığı yine "Islahat Fermanı Devri (1861-1876)"⁹⁸ şeklinde adlandırılmıştır. Beşinci ciltte Islahat Fermanı'nın ilanına kadar Tanzimat Dönemi siyasî gelişmeleri, kronolojik bir sıra takip edilerek son derece tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır. Aynı yöntem ve yaklaşımla altıncı ciltte Islahat Fermanı'nın ilanından Abdülaziz'in tahta çıkışına kadar gerçekleşen siyasî gelişmeler anlatıldıktan sonra Abdülmecid devri müesseselerine (ekonomik, sosyal, kültürel...) yer verilmiştir. Yedinci ciltte ise, önce Abdülaziz devri siyasal gelişmeleri, arkasından da Abdülaziz devri müesseseleri anlatılmıştır.

Son dönemlerde tarihçilik alanında birçok önemli teşebbüsü başlatmış bulunan İletişim Yayınları tarafından *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* başlığıyla altı cilt olarak yayınlanan ansiklopedi tematik bir yaklaşımı benimsemiştir. Tanzimat Devri Türk tarihi için önemli bir kaynak durumunda olan bu derlemede aydınlar, basın, Batılılaşma, bilim, dil, diplomasi, edebiyat, eğitim, gündelik hayat, hukuk, iktisat, kadın, kentler, madenler, maliye, milletler/azınlıklar, mimarlık, mizah, müzik, nüfus, ordu, resim, sağlık, sanayi, savaşlar, siyasal akımlar, tarım, tarihçilik, tiyatro, ulaştırma, vakıflar, yayıncılık, Yeni Osmanlılar gibi ana başlıklar altında daha spesifik konular ya "Tanzimat Dönemi..." ya da "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e..." şeklindeki başlıklarla incelenmiştir. Tanzimat'a, ansiklopedinin altıncı cildinde müstakil bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde yer alan dört çalışmadan iki makaleyi Halil İnalçık⁹⁹ ve İlber Ortaylı¹⁰⁰ kaleme almıştır. Ayrıca biri Mehmed İzzet'e,¹⁰¹ diğeri Cavid Baysun'a¹⁰² ait olan ve daha evvel yayınlanan iki çerçeve yazıya da yer verilmiştir.

96 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)-*, c. 5, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

97 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı Devri (1856-1861)-*, c. 6, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

98 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı Devri (1861-1876)-*, c. 7, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

99 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *TCTA*, c. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1536-1544. (Aşında bu çalışma aynı adla *Belleten*'de yayınlanan ve tam künyesi daha önce verilmiş olan çalışmanın gözden geçirilmiş yeni halidir.)

100 İlber Ortaylı, "Tanzimat", *TCTA*, c. 6, s. 1545-1547.

101 Mehmed İzzet, "Tanzimat'a Dair", *TCTA*, c. 6, s. 1539-1541. (Bu metin *Büyük Mecmua*, sy. 15'ten sadeleştirilerek yayınlanmıştır.)

102 Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", *TCTA*, c. 6, s. 1547-1554. (Baysun'un yukarıda tam künyesi verilen *Tanzimat* isimli eserinde aynı adla yer alan yazısından kısaltılarak sadeleştirilmiştir.)

Yine son dönemde kronolojik bir takiple ve Ağaç Yayınları'nca hazırlanan altı ciltlik *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih-Medeniyet-Kültür*¹⁰³ başlıklı ansiklopedi, özellikle yenileşme dönemi ve Tanzimat'a ayırdığı yer itibarıyla dikkat çekmektedir. Ansiklopedinin altıncı cildinde Mümtaz'er Türköne tarafından kaleme alınan "Osmanlılar'da Islahat ve Teceddüt" başlıklı bölümde Tanzimat Döneminin tam bir tarihi anlatılmaya çalışılmıştır. Bu noktada anlatımın eksenini olan yenileşme dışında kültür, edebiyat, gazetecilik, siyasal akımlar ve ekonomik ilişkiler gibi konular üzerinde durulmuştur. Bölümün sonunda çok tafsilatlı olmayan genel bir kaynakça yer almıştır. Türköne'nin aynı eserde konumuzla ilgili üç kısa yazısı daha yer almıştır. Bunlardan biri "Tanzimat Fermanı",¹⁰⁴ ikincisi "Kuleli Vakası",¹⁰⁵ üçüncüsü ise "Islahat Fermanı"¹⁰⁶ başlıklarıyla yayınlanmıştır.

Yayın yönetmenliğini Sina Akşin'in yaptığı *Türkiye Tarihi* isimli beş ciltlik eser de, sıkça kullanılan kaynaklardan birisi olmuştur. Bu eserin üçüncü cildi *Osmanlı Devleti 1600-1908* başlığını taşımakta olup 1600-1789 dönemi Metin Kunt, 1789-1908 dönemi yani bir anlamda yenileşme ve modernleşme evresi Sina Akşin tarafından yazılmıştır.¹⁰⁷ Akşin'in yazım usulünde padişah merkezli bir anlatım tercih edilmiştir. Bu bağlamda *Tanzimat padişahı* olarak adlandırdığı Abdülmecit ve Abdülaziz devirleri içinde Tanzimat ve döneminin gelişmeleri değerlendirilmiştir. Benzer bir çalışma İRCİCA tarafından *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* başlığıyla Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünde iki cilt olarak yayınlanmıştır.

Bu çerçevede zikredilmesi gereken bir başka eserin yayın tarihi yeni olup henüz tamamı basılmamıştır. İletişim Yayınları tarafından hazırlanan *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* adlı ansiklopedik eser dokuz cilt olarak planlanmıştır. Şu ana kadar beşinci cildi yayınlanan çalışma, Türk siyaset tarihi literatürüne daha şimdiden önemli bir katkı sağlamış bulunmaktadır. Konumuzla ilgili olan birinci cildin başlığı *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*¹⁰⁸ olup cilt editörlüğünü Mehmet

103 Mümtaz'er Türköne, "Osmanlılar'da Islahat ve Teceddüt", *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih-Medeniyet-Kültür*, c. 6, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, s. 7-145.

104 Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih-Medeniyet-Kültür*, c. 6, s. 92-93.

105 Mümtaz'er Türköne, "Kuleli Vakası", *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih-Medeniyet-Kültür*, c. 6, s. 148-155.

106 Mümtaz'er Türköne, "Islahat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih-Medeniyet-Kültür*, c. 6, s. 164-173.

107 Sina Akşin (Yayın Yönetmeni), *Türkiye Tarihi -Osmanlı Devleti 1600-1908-*, c. 3, İstanbul: Cem Yayınları, 1990, s. 119-151.

108 Mehmet Alkan, (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Alkan yapmıştır. (Yayınlanan ve yayınlanacağı ilan edilen diğer ciltler sırasıyla Kemalizm, Batıcılık, Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, Liberalizm, Sol Düşünce, Dönemler ve Karakteristikler başlıklarını taşımaktadır.).

Bu ciltte kırk bir farklı yazı/makale yer almıştır. Bu yazılar arasında bir kaç çalışma konumuzla direkt ilgilidir. Şerif Mardin'in "Yeni Osmanlı Düşüncesi"¹⁰⁹ başlıklı çalışması, yıllar sonra konuyla ilgili yeni yaklaşımlarını da katarak yaptığı bir özet şeklindedir. Yine aynı konuda Cemil Koçak tarafından kaleme alınan "Osmanlı/Türk Siyasi Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet"¹¹⁰ başlıklı bir makale yer almıştır. Christoph Neuman'ın "Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Siyasi Düşünceleri"¹¹¹ başlıklı kısa yazısı yazarın aşağıda daha etraflı olarak değinilecek olan *Araç Tarih Amaç Tanzimat* isimli kitabındaki görüşlerinin bir özeti gibidir. Selçuk Akşin Somel Osmanlıcılık düşüncesini konu ettiği yazısında Tanzimat dönemi siyaset düşüncesiyle ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Yazarın "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)"¹¹² başlığını taşıyan bu yazısında Tanzimat Osmanlıcılığı *Otoriter Merkezîyetçi Osmanlıcılık* olarak kavramsallaştırılmıştır. "Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasi Fikirler"¹¹³ başlığını taşıyan kısa ama özlü bir değerlendirme Jale Parla tarafından hazırlanmıştır. Cilt editörlüğünü de yapan Mehmet Alkan'ın bir anlamda bu cildin konusunu hülasa etmeye dönük yazısının başlığı "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine" dir.¹¹⁴ Alkan yazısında 19. yüzyılın genel özelliklerinden hareket etmek suretiyle bir ideoloji-modernleşme kritiği yapmakta ve Tanzimat'ı ve bu dönemde ortaya çıkan gelişmeleri de bu bağlamda ele almaktadır. Kitabın sonunda Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri için hatırı sayılır bir kaynakça yine Alkan tarafından hazırlanmıştır.

109 Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 42-53.

110 Cemil Koçak, "Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 72-82.

111 Christoph K. Neuman, "Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Siyasî Düşünceleri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 83-87.

112 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 88-116.

113 Jale Parla, "Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasî Fikirler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 223-233.

114 Mehmet Ö. Alkan, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 377-407.

Kuşkusuz konumuz açısından özellikle üzerinde durulması gereken bir değerlendirme/tartışma Gökhan Çetinsaya tarafından yapılmıştır. “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”¹¹⁵ isimli çalışmasında, yazar, bu dönemin zihniyetini yine bu dönemin bir anlamda tarihini yapmış olan yönetici eliti üzerinden tartışmayı tercih etmiştir. Dönemin metinlerinde çok sık geçen dört kavram çiftinden (*medeniyet ve terakki, ulum/akıl ve fünun/maarif, kanun ve nizam, hürriyet ve meşveret*) hareket eden Çetinsaya Tanzimat’ın niçin gerekli olduğu, neyi amaçladığı ve başarılı olup olmadığını sorularının cevabını arayarak adeta bir Tanzimat felsefesi denemesi yapmıştır. Yazısının paralelinde sunduğu bir çerçeve yazıda da Mithat Paşanın kısa bir biyografisine yer vermiş,¹¹⁶ belki de bununla tartıştıklarını örneklemek istemiştir.

Tanzimat Başlıklı Çalışmalar

Tanzimat başlıklı yahut belli bir konuyu incelerken dönem olarak Tanzimat’ı seçmiş çalışmaların adedi önemli bir sayıya ulaşmıştır. Bunların belli başlılarının zikredileceği aşağıdaki bölümde esas itibarıyla kronolojik bir seyir takip edilecektir. Daha çok 1970’lerden sonra yayınlanan bu çalışmaların tasnif etmek de oldukça zordur. Bunlardan bir grubu, direkt olarak Tanzimat reformu ya da hareketini konu edinenler oluşturmaktadır. Burada da iki alt gruptan söz etmek mümkündür. Birincisi daha çok akademik karakterli ve arşiv kaynaklarını veya arşivden hareketle kalem alınmış araştırmaları referans alan çalışmalar, ikincisi ise daha ziyade ideolojik bir perspektifle yazılmış çalışmalardır. İkinci ana grup ise Osmanlı arşivinin yaygın olarak araştırmacıların hizmetine sunulmasıyla beraber ortaya çıkan daha tarihsel ve belli konulara odaklaşan spesifik çalışmalardır.

Çalışma dönemi olarak Tanzimat’ı seçen birçok çalışma *Tanzimat Dönemi...* diye başlayan bir başlıkla adlandırılmıştır. Kim bilir belki de, bunda Mehmet Zeki Pakalın’ın meşhur eseri *Tanzimat Dönemi Maliye Nazırları*¹¹⁷ isimli çalışmasının bir rolü olmuştur. Kapağında, Tanzimat’ın yüzüncü yılı dolayısıyla yayımlandığı yazılı olan eser iki cilt olarak 1939’da basılmıştır. Bu kıymetli eserde ilk maliye nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa’dan başlanarak

115 Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, s. 54-71.

116 Gökhan Çetinsaya, “Mithat Paşa”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, s. 60-65.

117 Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Dönemi Maliye Nazırları*, 2 Cilt, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.

ve kronolojik bir seyir takip edilerek birinci ciltte on dört ve ikinci ciltte de dokuz nazır olmak üzere toplam yirmi üç maliye nazırına yer verilmiştir. Yazar, Maliye Nezareti'nin kuruluşundan 1876 yılına kadar görev alan bu nazırların hayat hikayesini merkeze alarak aslında dönemin bir tarihini yazmayı denemiştir.

Dört önemli Tanzimat devlet adamının hayat hikayelerinden hareket edilerek hazırlanan bir eser *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları* adıyla yayınlanmıştır.¹¹⁸ Eser Vedat Onur tarafından ve 1964 yılında kaleme alınmıştır. Mustafa Reşit, Mehmet Emin Âli, Keçecizade Fırat ve Ahmet Vefik Paşaların biyografileri ve yaptıkları önemli çalışmalar özetlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca kitapta Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmiş ıslahat hareketlerinin ve bir ıslahat hareketi olarak Tanzimat'ın anlatıldığı iki bölüm daha yer almıştır.

Konumuzla ilgili benzer bir çalışmayı Mustafa Yazıcı yapmıştır: *Tanzimat'tan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk 1839-1973*.¹¹⁹ Bir kütüphane tarihçisi olan Yazıcı hazırladığı bu kitapta önemli klasik başvuru eserlerinden yararlanarak bir biyografi albümü yapmayı denemiştir. Kitabın üçte birlik bölümü incelediğimiz döneme tekabül etmektedir. Bir taraftan Tanzimat paşalarının ve devlet adamlarının millî eğitime katkısı bağlamında hayatlarını anlatırken diğer taraftan özellikle Maarif Nezareti bünyesinde yer alan nazırları anlatmıştır. Zaten bu nazırların büyük bir kısmı da Tanzimat'ın önde gelen isimlerindedir. Kitabın kalan kısmı ise sonraki dönemlere ayrılmıştır.

Tanzimat'ın tarihini anlamanın bir yolunun da bu hareketin ve dönemin aktörlerini iyi okumaktan geçtiğini yukarıda zikretmiştik. Bu bağlamda üstte zikredilen kitaplar dışında konuyla alakalı daha genel eserler arasında Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*,¹²⁰ Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*,¹²¹ Ali Rıza-Mehmed Galib ikilisinin *XIII. Asr-ı Hicrî-*

118 Vedat Onur, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Ankara, 1964.

119 Mustafa Yazıcı, *Tanzimat'tan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk 1839-1973*, Ankara: Emel Matbaacılık, 1973.

120 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4 Cilt, İstanbul 1315. (Bu eserin Latin harflerine aktarılmış iki farklı yayını mevcuttur. Bunlardan birincisi Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın ortak bir girişimi olarak bir heyete hazırlanmış ve 6 cilt halinde piyasaya sunulmuştur: *Sicilli Osmanî*, Yay. Hız. Nuri Akbayar, Transkript: Seyit Ali Kahraman, 6 Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996. İkincisi ise üç kişilik bir heyet tarafından hazırlanmıştır: *Sicill-i Osmanî yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmanîye, 1327/1909*, Yay. Haz.: Mustafa Keskin - Ali Aktan - Abdülkadir Yuvalı, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995-1997).

121 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, 3 Cilt, Sadeleştiren: A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.

de Osmanlı Ricali (*Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*)¹²² ve Sinan Kunalp'ın *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*¹²³ isimli çalışmaları temel kaynak durumundadırlar. Bunlara Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladıkları *İslam Ansiklopedilerini* eklemek gerekir. Zira bu ansiklopedilerde bu dönemde görev almış bütün devlet adamı, aydın, gazeteci ve edebiyatçıların biyografilerinin anlatıldığı ve çoğu titizlikle yazılmış isim maddeleri mevcuttur. Yapı Kredi Yayınları tarafından yeni yayınlanmış bir çalışma olan *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*¹²⁴ bu alana taze bir katkı sağlamıştır.

Bunlar arasında bir eser vardır ki gerek incelediğimiz döneme tekabül etmesi bakımından, gerek bir insanı merkeze alarak nasıl tarih yazılabileceğini göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. İbnülemin Mahmut Kemal'in, ilk baskısı 1940-1953 yılları arasında tamamlanan ve daha sonra muhtelif kurumlarca farklı baskıları gerçekleştirilen *Son Sadrazamlar*¹²⁵ isimli 4 ciltlik çalışmasında, devletin sultandan sonra en başta gelen devlet adamı olan sadrazamlar etrafında gelişen olaylar anlatılmıştır. Tipik bir biyografi olmaktan öte bir anlam taşıyan ve özgün bilgiler ihtiva eden bu eserde olaylar belgeleriyle birlikte değerlendirilmiş ve en ince ayrıntısına kadar ortaya konmuştur. Birinci ve ikinci ciltte Abdülmecid ve Abdülaziz devrinde görev alan sadrazamlara yer verilmiştir. Üçüncü ve dördüncü ciltler ise Abdülhamid dönemine ayrılmış, bu arada dördüncü cildin sonunda Vahdettin döneminde görev alan sadrazamlar yer almıştır. Âli Paşa'dan başlayarak 1. ciltte on iki, 2. ve 3. ciltlerde sekizer ve 4. ciltte dokuz olmak üzere toplam otuz yedi sadrazamın hayatı anlatılmıştır.

Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat* başlıklı eserinde adeta bir kısa Tanzimat Dönemi Tarihi yazmayı denemiştir.¹²⁶ Diplomasiden hukuka, ekonomiden kültüre, yöneticilerden fikir hareketlerine

122 Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali (Geçen Asırda Devlet Adamlarımız)*, 2 Cilt, Yay. Hzr. F. Çetin Derin, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.

123 Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999.

124 *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, 2 Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

125 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 4 Cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982. İbnülemin'in, konumuz bakımından yukarıda anlatılan kadar olmamakla birlikte, kendi alanında kıymetli diğer eseri *Son Asır Türk Şairleri*'dir. Son Asır Türk Şairleri'nin ilk baskısı 1932 yılında Türk Tarih Encümeni'nin 16. kitabı olarak yayınlanmıştır. Daha sonra Maarif Vekaleti ve Milli Eğitim bakanlığı tarafından farklı baskıları yapılmış olan eserin günümüzde de farklı baskıları yayınlanmış bulunmaktadır. Bu eserde dönemin şairlerinin hayat hikayeleri yer aldığından, özellikle Yeni Osmanlılar bakımından önemlidir.

126 Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1991.

kadar bütün konuları kuşatmayı tercih eden Koray'dan kuşkusuz bu kadar konunun orta ölçekli bir kitapta etraflıca anlatılmasını beklemek haksızlık olur. Nitekim Koray da öyle yapmış ve birçok konuyu özetlemiştir.

İlk baskısı *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler* başlığını taşıyan *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği* İlber Ortaylı'nın önemli çalışmalarından birisidir.¹²⁷ Ortaylı kitabında 19. yüzyılda yerel yönetim anlayışının değişmesini, bu değişikliğin Tanzimat sürecindeki seyrini ve daha sonra da Tanzimat'tan sonra özellikle belediyeçilik bağlamında devamını anlatmıştır.

Ortaylı gibi şehri öne çıkaran bir çalışmaya da Musa Çadircı imza atmıştır: *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*.¹²⁸ Çadircı'nın çalışmalarının yoğunluğunu, şehir tarihi merkezli konular ve dönem olarak da Tanzimat dönemi teşkil etmiştir. Bu çalışmasında yazar hatırı sayılır bir ölçekte arşiv malzemesi kullanarak Anadolu'dan seçtiği örneklerden hareket ederek bir şehir tarihi sosyolojisi modelini ortaya koymaya çalışmıştır.

Tanzimat'ı, yönetimin modernleşmesi bağlamında ele alan ve bir Tanzimat Dönemi yönetim tarihi gibi okunması gereken önemli bir çalışma *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme* başlığıyla Bilal Eryılmaz tarafından kaleme alınmıştır.¹²⁹ Eserini iki bölümde hazırlamış olan Eryılmaz birinci bölümde Tanzimat'a kadar Osmanlı yönetim anlayışını özetlemiş, ikinci bölümde ise Tanzimat'ın yönetim anlayışına getirdiği yenilikleri sıralamıştır. Bunu yaparken Tanzimat'ı, hazırlanmasından ilanına, uygulamasından karşılaştığı tepkilere kadar birçok yönüyle kritik etmeyi ihmal etmemiştir.

Ali Akyıldız'ın doktora tezinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir baskısı olan *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* isimli kitap, alanıyla ilgili eksikliği gidermesi bakımından ayrı bir önemi haizdir.¹³⁰ Temel itibarıyla arşiv vesikalarına dayalı olarak hazırlanmış bu çalışma, sanki R. Davison'ın 1856-1876 yıllarını kapsayan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform* isimli eserini tamamlar gibi Tanzimat'ın birinci dönemi olarak adlandırdığımız 1839-1856 dönemini kapsamaktadır. Akyıldız, çalışmasını üç bölümde ele almış, önce sadareti, sonra nezaretleri ve nihayet meclisleri ve bu kurumların söz konusu dönemde geçirdikleri değişiklikleri anlatmıştır.

127 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara: Hil Yayın, 1985.

128 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

129 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

130 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Ali Akyıldız'ın gibi doktora tezinden hareketle yazılmış bir çalışma Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun olup *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)* başlığını taşımaktadır.¹³¹ Yazar çalışmasında, Meclis-i Vâlâ'nın bugünkü parlamentonun nüvesini teşkil ettiği tezinden hareket etmiş, bu meclisin Tanzimat'ın hazırlanması ve uygulanması noktasındaki etkisini tesbit etmiştir. Bu çalışma belli bir konunun nasıl derinlemesine çalışılabileceğini göstermesi ve orijinal kaynaklara istinat ettirilmesi bakımından önemli bir örneği ortaya koymuştur.

Necdet Kurdakul *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri* isimli kitabıyla adeta bir Tanzimat dönemi düşünce tarihi yazmaya çalışmıştır.¹³² Önce Avrupa'da görev yapmış devlet adamı/diplomatların görüşlerine yer vermiş, ardından Tanzimat basınının nasıl şekillendiğini anlatmıştır. Metin kısmında oldukça çok alıntı yapmış olan yazar, neredeyse kitabın anlatı kısmının hacmine denk bir ek vermeyi ihmal etmemiştir. Kendince önemli gördüğü yazıları ve yazarların çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan yazı ve makalelerinin Latinize edilmiş metinlerini kitabının sonuna eklemiştir.

Tanzimat başlıklı bir başka eser İsmail Doğan'a ait olup *Tanzimat'ın İki Ucu: Müniş Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-pedagojik Bir Karşılaştırma)*¹³³ başlığını taşımaktadır. Aslında bir doktora tezi olan çalışmada dönemin iki ünlü ismi merkeze alınmış, adı geçen kişilerin temelde eğitim düşünceleri inceleme konusu olmakla beraber eğitim dolayımında toplum, bilim, dil, kadın hakları ile siyasî düşüncelere de yer verilmiştir.

İlk bakışta bir edebiyat çalışması gibi gözükmeyle beraber dönemin yazar takımının, dolayısıyla aydın grubunun düşünce dünyasına ilişkin ipuçları sunan bir çalışma *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*¹³⁴ başlığını taşımaktadır ve İsmail Parlatır tarafından kaleme alınmıştır. Tanzimat dönemi fikir hayatı çerçevesinde köleliği ele alan yazar, örnek olarak seçtiği metinlerde hürriyet ve esaret temalarına belli bir ağırlık vermiştir.

Yine düşünce tarihi çerçevesinde ele alınabilecek bir çalışma Bekir Karlığa imzasını taşımaktadır: *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*.¹³⁵ Karlığa'nın bu ilginç çalışması *Islahat ve Tanzimat* kavramla-

131 Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.

132 Necdet Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

133 İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Müniş Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.

134 İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara: TTK Yayınları, 1992.

135 Bekir Karlığa, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul: Balcan İlmî Araştırma Merkezi Yayını, 1995.

rının bir analiziyle başlamış ve Tunus'ta Tanzimat'ın nasıl algılandığı, üç düşünür üzerinden, fakat daha çok Tunuslu Hayreddin Paşa özelinde değerlendirilmiştir. Kitabın ekler kısmında Tanzimat Fermanı'nın Arapça, Osmanlıca ve yeni harflerle çeviri metinlerine yer verilmiştir.

İhsan Süreyya Sırma'nın kitabı, konuyla ilgili yaklaşımını daha başlığında ortaya kor: *Tanzimat'ın Götürdükleri*.¹³⁶ Sırma Tanzimat'ı bir modernleşme hareketi olmaktan ziyade teslimiyetçi bir Batılılaşma hareketi olarak ele almış, bu hareketin getirdikleri ile götürdüklerinin mukayesesini yapmış ve neticede Tanzimat'ın tutmadığı kanaatine varmıştır. Kuddusi Doğan'ın kitap başlığı da ilginç bir adlandırmadır: *Tanzimat'ın Kiblesi*.¹³⁷ Doğan, Sırma'nunkine benzer bir yaklaşımla Tanzimat hareketini ele almış, bu noktada hukuk ve eğitim boyutlarını öne çıkarmıştır. Fermanın değerlendirmesine geçmeden önce Osmanlı reform çabalarını özetlemeyi de ihmal etmemiş olan Doğan, nihaî kanaatini 'Neticede Tanzimat bir kible ayarlamasıdır' diyerek ortaya koymuştur.

Tanzimat'tan Avrupa Topluluğu'na Türkiye isimli derleme çalışmasında Mehmed Emin Gerger, siyasal ve ideolojik yelpazenin farklı noktalarında duran yirmi üç popüler siyasetçi, yazar ve akademisyenin Tanzimat konusundaki görüşlerine yer vermiştir.¹³⁸ Kitabın yayınlandığı yıl olan 1989 yılı, Özal ile birlikte Avrupa Birliği'ne giriş çalışma ve tartışmalarının yoğunluk kazandığı bir tarihe denk düşmektedir. Adı geçen çalışma biraz da gazeteci tercihiyle hazırlanmıştır.

Din-devlet ilişkileri bağlamında Tanzimat'ı ele alan bir çalışma Ejder Okumuş'a ait olup *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat* başlığını taşımaktadır.¹³⁹ Yazarın doktora tezinden hareketle kaleme aldığı bu çalışması, modern Türkiye'nin laik temellerinin atılmasında Tanzimat'ın önemli bir rolünün olduğu, günümüzün din-siyaset ilişkilerini iyi anlamak için bu devrenin önemli bir dönemeç olduğu tezini işlemiştir. İyi bir literatür taramasının yapıldığı gözlenen kitabı, Tanzimat'ın özellikle az kullanılan bir perspektifle, yani siyaset sosyolojisi bağlamında ele alınması daha da ilgi çekici kalmaktadır.

Okumuş gibi konuyla ilgili son yıllarda yayınlanan çalışmalardan birine de Ahmet Uzun imza atmıştır. Tanzimat hareketine ve özellikle onun uygulamalarına karşı ortaya çıkan muhalefet bir anda başka olayları da tetikle-

136 İhsan Süreyya Sırma, *Tanzimat'ın Götürdükleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1988.

137 Kuddusi Doğan, *Tanzimat'ın Kiblesi*, İstanbul: Ölçü Yayınları, 1991.

138 Mehmed Emin Gerger, *Tanzimat'tan Avrupa Topluluğu'na Türkiye*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989.

139 Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

yerek bir isyana dönüşmüştür. Konuyu Niş örneği üzerinde ele alan yazar, kitabına *Tanzimat ve Sosyal Direnişler-Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*.¹⁴⁰ başlığını uygun görmüştür.

Christoph K. Neumann'ın, *Araç Tarih Amaç Tanzimat* adlı çalışmasının, “*Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*” alt başlığı da olmasa, adıyla muhtevası arasında ilk bakışta bir ilişki kurmak kolay olmamaktadır.¹⁴¹ Yazar incelemesine konu ettiği Cevdet Paşanın ünlü *Tarih*'ini ele alırken Paşa'nın Tanzimat'la ilgili kanaatlerine de yer vermiştir. Paşa'nın, eserini yazarken temel itibarıyla Tanzimatçı/yenilikçi bir yaklaşımı benimsediğini ifade etmiş, Tanzimat hareketine I. Abdülhamit, III. Selim ve II. Mahmut döneminin daha da ileri giden bir uzantısı olduğu şeklinde yaklaştığını iddia etmiştir.

Kuşkusuz bu araştırmamızda siyasî alana tekabül eden çalışmalar öncelikle değerlendirilmiş, iktisat, hukuk, edebiyat ve sosyal alanlarla ilgili eserler genel olarak dışarıda tutulmuştur. Bununla beraber bazı çalışmalar var ki dönemin genel olarak siyasetini kavramak, onlar olmaksızın neredeyse mümkün değildir. Tanzimat dönemi ticaret politikası için Şevket Pamuk'un *Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu: 1820-1913*,¹⁴² sanayileşme politikası için Rifat Önsoy'un *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*,¹⁴³ tarım politikası için Tevfik Güran'ın *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*,¹⁴⁴ maliye politikası için Coşkun Çakır'ın *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*¹⁴⁵ isimli kitapları öne çıkmaktadır. Yine Tanzimat döneminde ortaya çıkan sosyal değişmeyi merkeze alan bir çalışma olarak Dilaver Cebeci'nin aynı zamanda doktora tezi olan *Tanzimat ve Türk Ailesi*¹⁴⁶ isimli çalışması zikredilmelidir.

Tanzimat döneminin önemli kaynak gruplarından biri olan temettüat sayımları esas alınarak yapılan şehir tarihi çalışmaları bu döneme ait, sayısı giderek artan bir yayın grubunu oluşturmuştur. İçinde barındırdığı tarım, ticaret, sanayi, maliye ve özellikle de nüfus verileri dönemin sosyal ve ekonomik fotoğrafını çekmek için araştırmacılara büyük imkan sağlamıştır. Tevfik Güran'ın Filibe üzerine yaptığı öncü çalışmayla devam eden bu

140 Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler -Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme 1841-*, İstanbul: Eren Yayıncılık 2002.

141 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat -Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı-*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

142 Şevket Pamuk, *Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu: 1820-1913*, İstanbul: Yurt Yayınları, 1984.

143 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

144 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

145 Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2001.

146 Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi -Sosyal Değişme Açısından Tanzimat İstanbul'unda Türk Ailesi Üzerine Bir İnceleme-*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1993.

silsile içinde önemli eserler ortaya çıkmış, ancak bunların sınırlı bir kısmı yayınlanmıştır. Bunların önemli bir kısmı da *Tanzimat Döneminde...* diye başlayan başlıklarla adlandırılmıştır. Bir örnek olarak Said Öztürk bu alanda birden çok çalışma yaparak bir yoğunlaşma sağlamıştır.¹⁴⁷

Tanzimat Bibliyografyası Denemeleri

Yukarıda zikredilen *Tanzimat* isimli eserin sonunda bir “Tanzimat Bibliyografyası” yer almaktadır.¹⁴⁸ Faik Reşit Unat ve Selim Nüzhet Gerçek imzalı bu liste içinde yetmiş iki Türkçe, yüz elli bir adet de Batı dillerinde olmak üzere toplam iki yüz yirmi üç esere yer verilmiştir. Ayrıca yedi adet de döneme ilişkin gazete ve mecmuanın künyesi zikredilmiştir.

Halen Tanzimat ile ilgili hazırlanmış en iyi kaynakça Mihin Eren-Figen Bilge ikilisinin 1964 yılında, Tanzimat’ın ilanının 125. yılı vesilesiyle hazırladıkları oldukça kapsamlı çalışmadır. Bu çalışmada; yazma, kitap ve makale olarak iki yüz seksen üç kaynağın künyesi verilmiştir. Ancak çalışmanın eksik tarafı, yazarlarının da, “*Tanzimat’ın hazırlık safhası ile ilanından 1877 yılına kadar olan zamanı içine almaktadır*” şeklinde ifade ettikleri gibi sınırlı bir dönemi kapsamaktadır.¹⁴⁹

Batı’da Tanzimat ve Tanzimat dönemiyle ilgili hatırı sayılır bir literatür vardır. Aslında müstakil bir çalışmanın konusu olan bu noktada Roderic H. Davison’ın bir çalışmasına¹⁵⁰ mutlaka işaret etmek gerekir. Davison bu çalışmada Tanzimat literatürünü yazmanın güçlüklerini etraflıca anlattıktan sonra bir deneme yapmış ve bu literatürü on dokuz başlık altında tasnif etmiştir: Bibliyografyalar, ansiklopediler, genel tarihler, Osmanlı devleti tarihleri, Tanzimat dönemi tarihleri, yönetim, hukuk, iktisat tarihi, sosyal tarih, gayrimüslimler, Türk edebiyatı, gazetecilik, düşünce tarihi, eğitim, askerî tarih, diplomatik tarih, Balkan eyaletleri, Arap eyaletleri, yabancı görevli ve seyyahların hatıratları.

Davison Tanzimat’la ilgili olarak yapılan bibliyografya denemelerine işaret ettikten sonra, özellikle *İslam Ansiklopedisi* gibi ansiklopediler, *The Middle East* gibi periyodikler, *Index Islamicus* türünden kataloglar, *Turkologischer Anzeiger* gibi yıllıklar ve *Türk Tarih Kongresi*, *Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi* gibi kongrelerin yayınlarından oluşan seriler içinde önemli bir

147 Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul: Kitabevi, 1996.

148 Faik Reşit Unat-Selim Nüzhet Gerçek, “Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya”, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

149 Mihin Eren ve Figen Bilge, “Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimatla İlgili Bazı Kaynaklar”, *Bellekten*, sy. 28, Ankara, 1964, s. 705-718.

150 Roderic H. Davison, “Western Publications on The Tanzimat”, *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Hzr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s. 511-532.

malzeme oluştuğuna dikkat çeker. Daha sonra, yukarıda tercümelerine işaret ettiğimiz Jorga, Engelhardt, Ubcini, du Velay, Morawitz, Kinross, Werner, Mantran, Lewis, Shaw, Findley ve Rosenthal gibi yaygın olarak bilinen isimlerin kitaplarıyla, Türkiye'de belki de çoğunlukla İngilizce dışında Almanca, İtalyanca gibi dillerde yazıldığından çevirisi yapılmamış ve dolayısıyla nispeten daha az bilinen Markov, Matuz, Enrico de Leone, Rosen, Kornrumpf, Szyliowicz, Eichmann, Pavet de Courteille, Devereux, Capsule, Biliotti, Anderson, Oberling, Ward ve Rustow gibi araştırmacıların kitap ve makalelerine de yer verir. Belli konularda belli isimleri öne çıkarır: Askerî tarih konusunda Urquhart¹⁵¹ ve Zboinski,¹⁵² diplomasiyle ilgili olarak Bailey,¹⁵³ Cunningham,¹⁵⁴ Davison¹⁵⁵ ve Puryear;¹⁵⁶ Balkan eyaletleri için Pinson¹⁵⁷ ve Florescu;¹⁵⁸ Arap eyaletleri hakkında Ma'oz,¹⁵⁹ Baer¹⁶⁰ ve Anderson¹⁶¹; son olarak da döneme ilişkin siyasî hatıra/anılar kaleme almış White¹⁶² ve MacFarlane¹⁶³ gibi.

Davison'ın incelemesinde İngilizce kaynakların yanında hatırı sayılır ölçüde başta Almanca olmak üzere başka dillerde kaleme alınmış kaynaklar da zikredilmiştir. Fakat Rusça gibi daha spesifik bir dilde yayınlanan eserlere ulaşmak daha zordur. Zhukov'un kısa çalışması bu konuda bizim

151 David Urquhart, *The Military Strength of Turkey*, London, 1868.

152 H. Zboinski, *Armee Ottomane (Son Organisation Actuelle Telle Qu'elle Resulte de l'Execution de la Loi de 1869 et des Mesures d'Urgence Recemment Prises. Avec une Carte Descriptions Militaires)*, Paris, 1877.

153 Frank E. Bailey, *British Policy and The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, 1942.

154 Alan Cunningham, "Stratford Canning and The Tanzimat", William R. Polk and Richard L. Chambers, (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press, 1968, s. 245-264.

155 Davison, "Ottoman Diplomacy at The Congress of Paris (1856) and The Question of Reforms", *VII. Türk Tarih Kongresi*, c. 2, Ankara:TTK Yayınları, 1972, s. 580-586.

156 Vernon J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in The Near East: A Study of British Policy in The Levant, 1834-1853*, Stanford, 1935.

157 Mark Pinson, "Ottoman Bulgaria in The First Tanzimat Period -The Revolts of Nish (1841) and Vidin (1850)"-, *Middle Eastern Studies*, c. 2, sy. 2, 1975.

158 Radu R. Florescu, "The Romanian Impact upon The Ottoman Tanzimat", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 6-7, 1977-1978, s. 227-238.

159 Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of The Tanzimat on Politics and Society*, Oxford, 1968.

160 Gabriel Baer, "Tanzimat in Egypt-The Penal Code", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 26, sy. 1, 1963, s. 29-49.

161 Lisa Anderson, "Nineteenth Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies*, c. 16, sy. 3, 1984, s. 325-348.

162 Charles White, *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, 3 cilt, Londra, 1845.

163 Charles MacFarlane, *Turkey and its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into The State of that Country*, 2 cilt, Londra, 1850.

yardımımıza yetişen denemelerden biridir.¹⁶⁴ Yazar çalışmasında, 1970-1990 tarihleri arasında, Rusya'da, Tanzimat konulu çalışmaların bir kısa envanterini çıkarmıştır. Bunların bir kısmı Rusça telif eserler iken, bazıları muhtelif dillerde yazılmış olup daha sonra Rusça'ya çevrilmiştir. Bu çalışmalardan birkaçını zikretmekte yarar var. Bu konuda kuşkusuz en verimli çalışma Novichev'e aittir.¹⁶⁵ Yazar bu dönemi iki alt dönem halinde ve iki cilt altında incelemiştir. Shabanov'un çalışması¹⁶⁶ Osmanlı devlet sisteminin kurumsallaşmasını, Dulina'nın kitabı¹⁶⁷ Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat'ı ve Fadeyeva¹⁶⁸ ise OrtaDoğu'da Osmanlı-İngiliz ilişkilerini anlatır.

Davison'ın yukarıda zikredilen *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876* isimli eserinin ikinci cildinin sonunda, kaynakça olarak oldukça geniş, yetkin ve açıklamalı bir bibliyografya sunulmaktadır.¹⁶⁹

Bu listeye, kendi çalışmamız olan "Türkiye'de Yapılan Tanzimat Başlıklı Tezler Bibliyografyası"¹⁷⁰ başlıklı bibliyografya çalışmamızı da eklemek gerekir. Bu çalışmada toplam yüz otuz dokuz teze yer verilmiş olup bunların ikisi doçentlik, otuzu doktora, kırkı yüksek lisans ve altmış yedisi de lisans tezidir. Bunları konularına göre değerlendirdiğimizde ağırlıklı olarak iktisat, sanayi ve ticaret, yönetim ve siyaset, maliye, sosyal yaşam, sanat, dil ve edebiyat, yenileşme hareketleri, eğitim, şehircilik, hukuk, azınlıklar ve basın gibi alanlara tekabül eden çalışmalar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bazı tezler birden çok alana da tekabül edebilmektedirler.

III. Tanzimat İçin Seçilmiş Kaynakça

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 31-58.

Abdullin, Yahya, "Tanzimat Hem İdil-Ural Tatarları Arasında Meğrifetçilik Hareketi: Tipolojik Aspekt", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 234-239.

164 Konstantine A. Zhukov, "Soviet Studies on Tanzimat, 1970-1990", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1989, s. 179-182.

165 Aron D. Novichev, *Istoriia Turtsii, vol. 3. Novoe Vremia, ch. 2 (1839-1853)*, Leningrad, 1973; *vol. 4. Novoe Vremia, ch. 3 (1853-1875)*, Leningrad, 1978.

166 Farruh Shabanov, *Gosudarstvennyi Stroi i Pravovaia sistema Turtsii v Period Tanzimata*, Bakü, 1967.

167 Ninel A. Dulina, *Tanzimat i Mustafa Reshid Pasha*, Moskova, 1984.

168 Irma L. Fadeyeva, *Osmanskaia Imperia i Anglo-Turetskie Otnosheniia v Seredine XIX v.*, Moskova, 1982.

169 Davison, *a.g.e.*, c. 2, s. 211-279.

170 Coşkun Çakır, "Türkiye'de Yapılan Tanzimat Başlıklı Tezler Bibliyografyası", *Müteferrika*, sy. 19, İstanbul, Yaz 2001, s. 189-206.

- Ablay, Mehmet Necati, "Un Parsemeur Deş Ideas De La Revolution Française A L'extreme Nord De L'empire Ottoman, A La Veille Du Tanzimat: Jean Alexandre Vaillant", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 173-177.
- Abdüllatif Subhi Paşa, *Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyiha* (Sultan Abdülaziz'e Takdim Edilmiştir), İstanbul, 1281, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 83923.
- Acar, Gevher, *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2000.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, 4 Cilt, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: TTK Yayınları, 1986.
- Ahmed Cevdet Paşa: Vefatının 100. Yılına Armağan 1823-1895*, (Sempozyum 9-11 Haziran 1995), Ankara: TDV, 1997.
- Ahmed Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", *TTEM*, 14. Sene, No: 4 (81), İstanbul, 1340.
- Akarlı, Engin Deniz (Haz.), *Belgelerle Tanzimat -Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmeleri-*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Akarlı, Engin Deniz, "Osmanlı Devleti Arap Nüfusunun 1864-1876 Dinî ve Coğrafi Bileşimi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, İstanbul, 1973, sy. 67-68, s. 50-52.
- Akgün, Adnan, *Hürriyet Gazetesinin Sistemik Tahlili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1990.
- Akın, Adem, *Münif Paşa ve Türk Bilim Tarihindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1991.
- Akıncı, Gündüz, *Batı'ya Yönelirken Şinasi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1962.
- Akşin, Sina, (Yayın Yönetmeni), *Türkiye Tarihi -Osmanlı Devleti 1600-1908-*, c. 3, İstanbul: Cem Yayınevi, 1988.
- Akün, Ömer Faruk, "Namık Kemal", *İ.A.*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, c. 9, s. 54-72.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Akyüz, Yahya, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Bir Layihası", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, 1992, c. 3, sy. 3, s. 85-114.
- Akyüz, Yahya, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 501-513.
- Akyüz, Yahya, "Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 389-401.

- Aleksic, Dejan, "Le Tanzimat Comme Intention de Transformer l'Empire Ottoman en un État du Droit", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 287-293.
- Ali Rıza-Mehmed Galip, *XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricalî* (Geçen Asırda Devlet Adamlarımız) I, Haz. F. Çetin Derin, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını, 1977.
- Alkan, Ahmet Turan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 1-10.
- Alkan, Mehmet, (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Alkan, Mehmet, "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 377-407.
- Alpkaya, Gökçen, "Tanzimat'ın Daha Eşit Unsurları Kadınlar ve Köleler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, 1990, s. 1, s. 1-10.
- Anagnostopoulou, Anastasia, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Derleyen: P. Stathis), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- And, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972.
- Anderson, Lisa, "Nineteenth Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies*, 1984, sy. 16/3, s. 325-348.
- Andıç, Fuat-Süphan Andıç, *Sadrızam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Arai, Masami, "Tanzimat'tan Sonra Batı'ya Gönderilen Türk Öğrencileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 281-285.
- Arıkan, Gülay, "Osmanlılarda, Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 323-330.
- Arıkan, Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir Basını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, s. 103-111.
- Arıkan, Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Tarihçiliği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, s. 1584-1594
- Arıkan, Zeki, "Tanzimat Döneminde Eğin ve Çevresinden İstanbul'a Yönelik Göçler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 467-480.
- Arıkan, Zeki, "Tanzimat ve Kamuoyu (Efkârınumumiye)", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu/Bildiriler*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992, s. 33-46.
- Arslan, Ahmet, "Geleneksel Osmanlı Devlet ve Siyaset Felsefesi ve Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu/Bildiriler*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992, s. 15-31.

- Arslan, Süleyman, "Tanzimat Dönemi'nin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şûrâ-yı Devlet", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 241-254.
- Artuk, Cevriye-Artuk, İbrahim, "Tanzimat Madalyası", *Türkiye'miz*, İstanbul, 1978, c. 9, sy. 26, s. 33-47.
- Atay, Neşet Halil, "Ali Suavi Kendine Göre", *İstanbul Mecmuası*, İstanbul, 1945, sy. 3, s. 25-33.
- Atılgan, Emine, *Tanzimat'tan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler: 1839-1876 Arası Toplumsal Beş Cemiyet*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya, 1998.
- Atlan, Yakup, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi Reform Çabaları ve Osmanlı Kamu Yönetimi Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta, 1998.
- Autheman, Andre, *History of Ottoman Bank*, İstanbul: Ottoman Bank, 1988.
- Avcı, Yasemin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Yahudileri (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1996.
- Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1974.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, (Dün-Bugün-Yarın)*, c. 1, Ankara: Bilgi Yayınları, 1968.
- Aydın, Cemil, *Mecmua-i Fünun ve Mecmua-i Ulum Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul, 1995.
- Aydın, Mahir, "Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Bellekten*, Ankara: TTK Yayınları, 1992, c. 56, sy. 215, s. 69-165.
- Aydın, Mehmet, "Tanzimat'la Aranan Hürriyet", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 15-19.
- Aydoğan, İsmail, "Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 515-538.
- Baban, Şükrü, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 233-262.
- Baer, Gabriel, "Tanzimat in Egypt-The Penal Code", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London 1963, c. 6/1, sy. 2, s. 29-49.
- Bailey, Frank E., *British Policy and The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, 1942.
- Baltalı, Kemal, *1856-1871 Yılları Arasında Karadeniz'in Tarafsızlığı Sorunu*, Ankara: Elif Matbaası, 1973.
- Baykara, Tuncer, "Nizam, Tanzimat ve Medeniyet Kavramları Üzerine", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 61-65.
- Baykara, Tuncer, "Tanzimat'a Giren Osmanlı Devleti", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu/Bildiriler*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992, s. 9-13.

- Baykara, Tuncer, "Tanzimat'ta Şehir ve Belediye", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 277-288.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasında Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1944, c. 3, sy. 13, s. 36-50.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasında Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1944, c. 3, sy. 14, s. 206-221.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1943, c. 2, sy. 12, s. 452-461.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1942, c. 2, sy. 7, s. 41-45.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1941, c. 1, sy. 4, s. 283-296.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1941, c. 1, sy. 2, s. 145-155.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1941, c. 1, sy. 1, s. 30-44.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1942, c. 1, sy. 6, s. 430-442.
- Baysun, Cavid, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 723-746.
- Baysun, Cavid, *Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra Sefaretleri Esnasındaki Siyasî Yazıları*, İstanbul: Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1941.
- Berkes, Niyazi, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul, 1964.
- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1975.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978.
- Bilgegil, Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Bilgegil, Kaya, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, c. 1, Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.
- Bilim, Cahit, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Bilim, Cahit, "Doğu Sorunu (1774-1876)", *Osmanlı Tarihi*, ed. Cahit Bilim, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, 1991, s. 146-164.
- Bilim, Cahit, "Mehmet Sadık Rifat Paşa, İtalya Seyahatnamesi Müntehabât-ı Âsar, İstanbul 1291, (s. 14-30)", *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Eskişehir, 1989, c. 2, sy. 2, s. 259-278.
- Bilim, Cahit, "Tanzimat Devri (1839-1876)", *Osmanlı Tarihi*, ed. Cahit Bilim, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 1991, s. 165-187.

- Bilim, Cahit, "Türkiye'de Orta Öğretimde Çağdaşlaşma (1839-1876)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977, c.15, sy. 171, s. 174-81.
- Bilim, Cahit, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1976.
- Bilsel, Cemil, "Tanzimat'ın Haricî Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 661-722.
- Bingöl, Sedat, *Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Antalya, 1998.
- Birand, Kamuran, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'a Tesirleri*, Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Birinci, Necat, "1853-1856 Kırım Savaşını Anlatan Bir Eser: Manzume-i Sivastopol", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1981-1982, sy. 10-11, s. 233-238.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, cilt 14, s. 515-566.
- Bozkurt, Gülnihal, "Tanzimat and Law", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 279-286.
- Budak, Mustafa, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1993.
- Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlar'dan Kafkaslar'a Türk Dünyası Semineri (29-31 Mayıs 1995)*, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s. 79-93.
- Bulut, Kemal, *Tanzimat Döneminde Siyasî Muhalefet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir, 1998.
- Can, Deniz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1833-1878)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1998.
- Cebeci, Dilaver, *Tanzimat ve Türk Ailesi –Sosyal Değişme Açısından Tanzimat İstanbul'unda Türk Ailesi Üzerine Bir İnceleme-*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1993.
- Cem, İsmail, *Türkiye'de Gerikalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1970.
- Chmielewska, Danura, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 214-233.
- Chmielewska, Danura, "Tanzimat Yazarlarından Nabizade Nazım'ın Zehra Adlı Eserinde Geleneksel ve Sosyal Değişiklikler", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1988, c. 5, sy. 2, s. 219-224.
- Cin, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 11-32.
- Cunbur, Müjgân, "Tanzimat Kütüphaneleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 403-408.

- Cunningham, Alan, "Stratford Canning and The Tanzimat", William R. Polk and Richard L. Chambers, (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press, 1968, s. 245-264.
- Çadırcı, Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, Ankara, 1985, sy. 18, s. 49-75.
- Çadırcı, Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara: TTK Yayınları, 1985, s. 257-277.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler - Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara: TTK Yayınları, 1993, c. 15, sy. 19, 169-182.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 21-25 Eylül 1981), Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 1152-1161.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1988, c. 52, sy. 203, s. 601-626.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1987, c. 51, sy. 201, s. 1215-1240.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1979-1980, c. 13, sy. 24, s. 45-58.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun, 1988, s. 191-196.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 295-299.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Çadırcı, Musa, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, c. 53, sy. 206, s. 237-257.
- Çakır, Coşkun, "Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulanması", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 14, s. 698-715.
- Çakır, Coşkun, "Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve 'Vergi İhtilalleri'", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 2001, c. 52, sy. 1, s. 71-95.
- Çakır, Coşkun, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Mali Boyutları", *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 3, s. 362-370.
- Çakır, Coşkun, "Türkiye'de Yapılan Tanzimat Başlıklı Tezler Bibliyografyası", *Müteferrika*, İstanbul, 2001, sy. 19, s. 189-206.
- Çakır, Coşkun, *19. Yüzyıl Osmanlı Ticareti ve Nizamnameleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1990.
- Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2001.

- Çakır, Ömer, "Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu", *Bilge Dergisi*, Ankara, 1996, sy. 8, s. 56-59.
- Çavlı, Emin Ali, *Kırım Harbi ve Paris Muahedesi 1856: Yüzyüncü Dönüm Yılı*, İstanbul, 1957.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çelik, Yakup, "Tanzimat Şairi Ziya Paşa", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 479-488.
- Çetin, Aysun, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Aydınlarının Mitolojiye Bakış Tarzı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir, 1993.
- Çetin, Nezihe, *Tanzimat*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), İstanbul, 1939.
- Çetin, Nurullah, "Tanzimat Dönemindeki Bazı Biyografi ve Antolojilerle Edebiyat Tarihi Özellikleri", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, 1996, sy. 7, s. 37-44.
- Çetinsaya, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, c. 1, s. 54-71.
- Çetinsaya, Gökhan, "Mithat Paşa", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, c.1, s. 60-65.
- Çetintaş, Erdal, *Osmanlı Reform Çağında Ermeni Milleti (1808-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2002.
- Çeviker, Turgut, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü: I. Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-187/1878-1908)*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1986.
- Çoker, Fahri, "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, c. 12, sy. 71, s. 16-20.
- Davison, Roderic H., "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris (1856) and the Question of Reforms", *VII. Türk Tarih Kongresi (25-29 Eylül 1970)*, Ankara: TTK Yayınları, 1973, s. 580-586.
- Davison, Roderic H., "Western Publications on the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 511-532.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğ'unda Reform (1856-76)*, çev. Osman Akınhay, 2 cilt, İstanbul: Papirus Yayınları, 1997.
- Davison, Roderic, "The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period" *IX. Türk Tarih Kongresi (2-25 Eylül 1988)*, Ankara: TTK Yayınları, 1973, s.1141-1151.
- Davison, Roderic, "Ottoman Diplomacy and the Ending in 1869 of the Crisis with Greece Caused by the Rebellion in Crete of 1866-1869", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, Ankara: TTK Yayınları, 1993, s. 1193-1203.
- Davison, Roderic, "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim", çev. D. Mehmet Durak, *Osmanlı'da Batı Tesiri*, Adana, 1997, s. 173-186.
- Davison, Roderic, "19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı", *İslam Dünyası ve Batılılaşma: Değişim ve Sorunlar*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997, s. 57-86.

- De Fontmagne, Durandi, *Kırım Savaşı Sonrası İstanbul*, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul: Kervan Yayınları, 1977.
- Deveraux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore: John Hopkins University, 1963.
- Dino, Güzin, *Tanzimat'tan Sonra Edebiyatta Gerçekliğe Doğru*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1954.
- Doğan, İsmail, "Batılılaşmanın Eğitim Kanadında Bir Modernist Aydın: Mehmet Tahir Münif Paşa ve Eğitimci Kişiliği", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 409-427.
- Doğan, İsmail, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Doğan, Kuddusi, *Tanzimat'ın Kiblesi*, İstanbul: Ölçü Yayınları, 1991.
- Dulina, Ninel A., *Tanzimat i Mustafa Reshid Pasha*, Moscow, 1984.
- Dursun, Selçuk, *Population Policies of the Ottoman State in the Tanzimat Era: 1840-1870*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2002.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 2 Cilt, (Bugünkü Türkçeye Uygulayan: Şemsettin Kutlu), İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 3 Cilt, (Bugünkü Dile Uyarlayan: Ziyad Ebuzziya), İstanbul: Kervan Yayınları, 1974.
- Emek, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrasında Emniyet Teşkilatının Yapılanması ve Gelişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2002.
- Emil, Birol, "Bugünün Rüzgarında Savrulan Tanzimat Gülü", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 257-262.
- Emil, Birol, "Tanzimatın Büyük İdealisti: Namık Kemal", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 29-35.
- Engelhardt, E., *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı, 1826-1882)*, Mütercim: Ali Reşad, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328,
- Engelhardt, E., *Tanzimat*, Türkçesi: Ayda Düz, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Engelhardt, E., *Tanzimat ve Türkiye*, Yayına Hazırlayan: Akın Bedirhan, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999.
- Enginün, İnci, "Tanzimat Sonrası Çeviriler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 433-439.
- Erdoğan, Hacer, *Tanzimat Dönemi (1839-1876) Osmanlı Toplumunda Kadının Sosyal Değişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya, 1999.
- Eren, Ahmet Cevat, "Tanzimat", *İ.A.*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1979, c. 11, s. 709-765.
- Eren, Mihin-Figen Bilge, "Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimatla İlgili Bazı Kaynaklar", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1964, sy. 28, s. 705-718.
- Erişirgil, Mehmet Emin, "Tanzimat'ın Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Tanzimat'a Dâir Meseleler", *Siyasî İlimler (Mülkiye)*, Ankara, 1939, no: 105, s. 423-426.

- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Fadeyeva, Irma L., *Osmanskaia Imperia i Anglo-Turetskie Otnosheniia v Seredine XIX v.*, Moscow, 1982.
- Farah, Caesar, "Anglo Ottoman Confrontation in Yemen 1840-49", *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1983, sy. 1, s.73-118.
- Fatma Aliye Hanım, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, sad. Metin Hasırcı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1994.
- Fawaz, Leila, "The Civil War of 1860 in Mount Lebanon and Damascus", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, Ankara: TTK Yayınları, 1993, s. 1373-1379.
- Fendoğlu, Tahsin, "Tanzimat Fermanı Sonrası Hukukî Düzenlemeler ve Hukuk Dualizmi", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, cilt 14, s. 727-738.
- Findley, Carter, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform -Bâbüâlî- (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Findley, Carter, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton: Princeton University Press, 1989.
- Florescu, Radu R., "The Romanian Impact upon the Ottoman Tanzimat", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, No: 6-7, 1977-78, s. 227-238.
- Galip Haldun, "Tanzimat Döneminde Matbuat ve Neşriyat-ı İktisadiye I", *İktisadiyat Mecmuası*, sy. 30, 1 Teşrinievvel 1332, s. 6-7; II, sy. 32, 20 Teşrinievvel 1332, s. 3-4; sy. 68, 22 Teşrinisani 1333, s. 5-7.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği (1831-1931)*, İstanbul, 1931.
- Gerger, Mehmet Emin, *Tanzimat'tan Avrupa Topluluğu'na Türkiye*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989.
- Gökbilgin, Tayyib, "1840'dan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Bellekten*, Ankara: TTK Yayınları, 1946, c. 10, sy. 40, s. 641-703.
- Gökbilgin, Tayyib, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Bellekten*, Ankara: TTK Yayınları, 1967, c.31, s. 121, s. 93-111.
- Gölen, Zafer, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Samsun, 1996.
- Gövsâ, İbrahim Alaeddin, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye", *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi: Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul: 1978.
- Göyünç, Nejat, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakocz Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, İstanbul, 1976, s. 173-179.
- Gözler, H. Fethi, "Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Tanzimat'a Ait Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 489-501.
- Guboğlu, Mihail, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karadeniz-Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-

- 1860)", *Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayınları, 1995, s. 217-247.
- Güleç, Cengiz, "Tanzimat ve Ulusal Kimliğimiz", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 13-19.
- Güler, Meftune, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839-1908)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ, 1999.
- Güler, Rahmi, *Osmanlı Dış Politikası (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1999.
- Gülsoy, Ufuk, "1856 Halep ve Nablus Olayları", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1994, c. 9, s. 279-288.
- Gülsoy, Ufuk, "1856 İslahat Fermanı'na Tepkiler", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 1991, s. 443-458.
- Günay, Bekir, *Mehmet Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1992.
- Güngördü, Nedret, *Tanzimat ve Meşrutiyet (I-II) Dönemlerinde Osmanlı Mülki İdaireleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1988.
- Güran, Tevfik, "Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler 1839-1876", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 219-234.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- Gürel, Tevfik, *1853-1855 Türk-Rus Müttefiklerin Kırım Savaşı*, İstanbul, 1935.
- Gürsel, Seyfettin, "1838 Ticaret Antlaşması", *TCTA, İletişim Yayınları*, İstanbul 1985, c.3, s. 688-690.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, (27-28 Mayıs 1985), -Bildiriler-*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 1-6.
- Hamza, Yusuf, "1839-1912 Yılları Arasında Makedonya'da Yaşayan Slav Halkının Eğitim, Kültür, Ekonomik ve Siyasal Yaşamında Tanzimat'ın Olumlu Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 287-298.
- Hamza, Yusuf, "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim Ve Kültür Yaşamında Tanzimat İslahatlarının Yankıları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 489-499.
- Hanıoğlu, M. Şükrü, "Tanzimat Bürokrasisine Dönüş Arzuları ve Jön Türkler", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 56-59.
- Hayrettin, *1270 Kırım Muharebesinin Tarih-i Siyasisi*, İstanbul, 1326.
- Hazır, Hayati, "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 217-232.
- Hourani, Albert, "Osmanlı İslahatı ve Seçkinlerin Politikaları", *İslam Dünyası ve Batılılaşma: Değişim ve Sorunlar*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997, s. 87-123.

- Imbert, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri (Türkiye'nin Meseleleri)*, Türkçesi: Adnan Cemgil, Engin Yayıncılık, İstanbul, ty.
- İşıl, Yeşim, "Tanzimat'ta Tıp Dili", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 567-570.
- İşıl, Yeşim, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi), İstanbul, 1986.
- İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: TTK Yayınları, 1937.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 335-396.
- İlhan, Atilla, *Hangi Batı (Anılar ve Acılar 2)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, 4 cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1970.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 4 cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İnalcık, Halil, "Application of the Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, The Hauge, 1973, sy. 5, s. 97-127.
- İnalcık, Halil, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, İstanbul, 1942, c.1, sy. 5, s. 374-389.
- İnalcık, Halil, "Gülhane Hattı", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1970, c. 8, s. 147-148.
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1964, c. 27, s. 603-622.
- İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1941, sy. 1, s. 237-263.
- İnalcık, Halil, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, İstanbul, 1942, c. 2, sy. 8, s.128-139.
- İnalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 6, s. 1536-1544.
- İnalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, c. 27, s. 624-690.
- İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Doktora Tezinin 50. Yılı), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.
- İnam, Ahmet, "Önce Tarih 'Tanzim Etme', Mantığını Anlamak Gerek", *Türkiye Gün-lüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 27-28.
- İnci, Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Darülfünun (1846-1873)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul, 1997.
- İpşirli, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İlmiye Mesleği ve Uleması Hakkında Gözlemler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 213-216.
- İskit, Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1939.
- Kabaklı, Ahmet, "Namık Kemal ve Batı", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 441-450.

- Kal'a, Ahmet, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadî Manzara", *150. Yılında Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1990, s. 47-60.
- Kanger, Faruk, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Din Anlayışında Değişim*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1997.
- Kaplan, Behice, *Ali Suavi*, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü), İstanbul, 1944.
- Kaplan, Mehmet, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Kaplan, Mehmet, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Kara, Mustafa, "Tanzimat Dönemi ve Tasavvufî Hayat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 299-319.
- Karaca, Filiz, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1997.
- Karahasan, Mustafa Kemal, "Tanzimat'ın Temelleri ve Balkanlardaki Slav Milletlerinin Toplumsal, Hukuksal Haklarının Artmasına Bağlı Yankıları (4 resim ile birlikte)", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 395-448.
- Karakartal, Oğuz- Baki Asiltürk, "Sadık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s. 319-330.
- Karal, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1964, c. 28, sy. 112, s. 581-601.
- Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 13-30.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi - Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*-, c. 7, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi -Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*-, c. 6, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi -Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*-, c. 5, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Karasu, Cezmi, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, 1993, sy. 4, s. 205-222.
- Karatepe, Şükrü, "Tanzimat Reformları ve Çelişkileri", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, cilt 14, s. 716-726.
- Karlığa, Bekir, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul: Balkan İlmî Araştırma Merkezi Yayını, 1995.
- Kayran, Mehmet, "16 Ağustos 1838 Tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile 29 Nisan 1861 Tarihli Türk-Fransız Ticaret Antlaşması ve Karşılaştırılması", *A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1989, c. 2, sy. 1, s. 151-181.
- Kaynar, Reşat, "Reşit Paşa'nın 4. ve 5. Paris Elçiliğinin Siyasî Yazıları Üzerine İnceleme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 75-77.

- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK Yayınları, 1985.
- Kazgan, Haydar, "Kırım Savaşı'nın Finansmanında Osmanlı Müttefikleri", *Finans Dünyası*, İstanbul, 1993, sy. 82, s. 101-104.
- Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, İstanbul: Türk Ekonomi Bankası Yayınları, 1990.
- Kocabaşoğlu, Uygur, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 539-551.
- Koçak, Cemil, "Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 72-82.
- Kodaman, Bayram, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1839-1914)", *Milli Kültür*, 1980, c. 2, s. 1, 23-33.
- Kodaman, Bayram, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlik Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, (Ankara, 13-14 Mart 1984), Ankara: TTK. Yayınları, 1987, s. 71-75.
- Koloğlu, Orhan, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ve Mısır Tehdidini", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1988, sy. 60, s. 346-357.
- Koloğlu, Orhan, "Tanzimat'ın Yankıları", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, c. 12, sy. 71, s. 12-15.
- Koray, Enver, "Sultan Abdülaziz'e Karşı Girişilen Bir Suikast Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa", *Bellekten*, Ankara, 1987, c. 51, sy. 199, s. 193-204.
- Koray, Enver, "Yeni Osmanlılar", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 547-566.
- Koray, Enver, "Yeni Osmanlılar", *Bellekten*, Ankara: TTK Yayınları, 1983, sy. 182, s. 563-582.
- Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1991.
- Korkud, Refik, *Tanzimat, Birinci Meşrutiyet, İkinci Meşrutiyet ve Matbuat*, Ankara, 1959.
- Korlaelçi, Murtaza, "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 25-43.
- Köprülü, Orhan, "Fuad Paşa", *İ.A.*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, c. 4, s. 672-681.
- Kundakçı, Talia, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Karikatüründe Felsefe*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir, 1998.
- Kuneralp, Ali Sinan, "İspanya'da Osmanlı Temsilciliği ve Osmanlı İspanyol Münasebetleri (1857-1922)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1975, sy. 11-14, s. 161-176.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal - Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, I. cilt, İstanbul: Maarif Matbaası, 1944.

- Kuntay, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1946.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959.
- Kuran, Ercüment, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, (27-28 Mayıs), -Bildiriler-*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 7-13.
- Kuran, Ercüment, "Ayanlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Durum", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 282-287.
- Kuran, Ercüment, "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, sy. 17, s. 56-62.
- Kuran, Ercüment, "Reşid Paşa", *İ.A.*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, c. 9, s. 701-705.
- Kuran, Ercüment, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti 1856-1878", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, İstanbul 29-31 Mayıs 1995*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 147-152.
- Kuran, Ercüment, "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 141-145.
- Kuran, Ercüment, "Türk Çağdaşlaşma Tarihinde Tanzimat'ın Yeri", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 65-67.
- Kurdakul, Necdet, "Tanzimat Dönemi'nin Gereğince Tanınmayan Düşünürü Mehmet Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, c. 12, s. 71, s. 56-62.
- Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981.
- Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Kurt, Yuluğ, "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 20-26 Ekim 1961)*, Ankara: TTK Yayınları, 1967, s. 451-459.
- Kurtoğlu, Fevzi, *1853-1855 Türk Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul: Devlet Matbaası 1927.
- Kushner, David, "Career Patterns Among The Ulema in The Late Nineteenth And Early Twentieth Centuries", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 165-171.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara 13-14 Mart 1984*, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 13-24.
- Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi), İstanbul, 1975.
- Küçük, Cevdet, *Tanzimat'ı Hazırlayan Nedenler*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), İstanbul, 1969.

- Kütükoğlu, Mübahat S., "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 91-139.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Balta Limanı Muahedesi" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c.5, s. 38-40.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Balta Limanı Ticaret Muahedeleri ve Tatbikatı", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler: İstanbul 15-20 Ekim 1973*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, 1979, c. 1, s. 200-206.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1974, sy. 4-5, s. 335-393.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1530-1838)*, I. cilt, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, 2. cilt, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, cilt 1-8, Dersaadet, 1306.
- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of The Tanzimat on Politics and Society*, Oxford, 1968.
- MacFarlane, Charles, *Turkey and its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into The State of that Country*, 2 vols., London, 1850.
- Manneh, B. Abu, "The Roots of The Ascendancy of Âli And Fu'âd Paşas At The Porte (1855-1871)", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 135-144.
- Mantran, Robert, "Prelude Aux Tanzimat: Presse Et Enseignement, Deux Domaines De Reforme De Mahmut II", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 51-54.
- Mardin, Şerif, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 1, s. 342-351.
- Mardin, Şerif, "Some Explanatory Notes on the Origins of the Mecelle", *The Muslim World*, c. 51, sy. 3, 1961, s. 189-196; sy. 4, 1961, s. 274-279.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Forum*, Ankara 1957, sy. 89, s. 13-15.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Forum*, Ankara 1957, sy. 87, s. 6-8.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Forum*, Ankara 1957, sy. 88, s. 13-15.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Forum*, Ankara 1957, sy. 91, s. 12-13.
- Mardin, Şerif, "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, Derleyen: Erol Tümertekin, İstanbul, 1971, s. 411-458.
- Mardin, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 42-53.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, Derleyenler: Mümtaz'er Türköner/Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne - Fahri Unan - İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mehmed Galip, "Tarihten Bir Sahife: Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnâmeleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, c.1, sy. 2, İstanbul, 1326, s. 70-74.
- Mehmed İzzet, "Tanzimat'a Dair", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: İletişim yayınları, 1985.
- Mehmet Memduh, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e*, sad. Hayati Develi, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- Mumcu, Ahmet, "1876 Anayasası'na Gelinceye Değın Temel Hak ve Özgürlükler ve İlk Anayasa'nın Genel Yapısı", *Kanun-ı Esasinin 100. Yılı Sempozyumu, Ankara 11 Nisan 1976, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976*, Ankara, 1976, s. 31-48.
- Mustafa Fazıl Paşa, *Padişaha Bir Mektup*, nşr. Fuad Tal'at, İ.Ü. Kütüphanesi, No: 75441, İstanbul, 1327.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sa-deleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen: Neşet Çağatay, Cilt 4, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara: TTK Yayınları, 1985
- Namık Kemal, "Tanzimat", *İbret*, no: 46, 25 Teşrinievvel 1288.
- Neuman, Christoph K., "Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Siyasi Düşünceleri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, c. 1, s. 83-87.
- Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat - Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı-*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Noviçev, A.D., "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayını ve Dış Politikadaki Boyutları", *İlmi Araştırmalar*, İstanbul, 1997, no: 5, s. 279-289.
- Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, Ankara: Onur Yayınları, 1979.
- Oba, Ali Engin, "Türkiye'nin Modernleşme Tarihinde Tanzimat'ın İlanı ve Avrupa Topluluklarına Katılma Başvurusu", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 167-169.
- Ochsenwald, William, "The Impact of Ottoman Rule on Yemen, 1849-1914", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK Yayınları, 1990, s. 250-255.
- Okandan, Recai Galip, *Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1946.
- Okandan, Recai Galip, "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci Meşrutiyet, ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1949, c. 15, s. 1, s. 14-33.
- Okay, M. Orhan, "Tanzimat ve Edebiyat", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 18-26.

- Okumuş, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Okyar, Osman, "Tanzimat Ekonomisi Hakkındaki Karamsarlık Üzerine", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 243-254.
- Ongunsu, A. Hamid, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 1-12.
- Onur, Vedad, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, Ankara, 1964.
- Orhan, Said, *Türk ve Osmanlı Toplumunu Değişiminde Tanzimat ve Batılılaşma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1996.
- Ortaylı, İlber, "İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", *Kanun-ı Esasinin 100. Yılı Sempozyumu, Ankara 11 Nisan 1976, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976*, Ankara, 1976, s. 433-442.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan - 2 Mayıs 1986, Bildiriler*, İstanbul, 1988, s. 153-168.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 481-487.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *Prof. Dr. Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, no. 528, s. 361-367.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 383-388.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (24 Temmuz 1974'e kadar)*, Ankara, 1986, s. 162-171.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay. 1985, c. 1, s. 231-244.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim İstanbul: Yayınları, 1985, c. 6, s. 1545-1547.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara: Hil Yayın, 1983.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara: Hil Yayın, 1985.
- Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 2 cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İR-CICA Yayınları, c. 1; 1994, c. 2; 1998.
- Öcal, Hakan, *Bir Tanzimat Muhalifi: Mustafa Fazıl Paşa*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2000.
- Ölmezoglu, Ali, "Cevdet Paşa", *İ.A.*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, c.3, s. 114-123.

- Önsoy, Rifat, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 267-273.
- Önsoy, Rifat, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 262-270.
- Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Özcan, Abdülkadir, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 441-474.
- Özdağ, Mustafa, "Tanzimat'ı Hazırlayan Zaruri Kılan Şartlar, Başarılı Olmasını, Amacına Ulaşmasını Engelleyen Sebepler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 29-60.
- Özdemir, Bülent, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?: Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 14, s. 572-580.
- Özdemir, Gürbüz, *Tanzimat Döneminde Muhalefet Düşüncesi ve Yeni Osmanlılar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya, 2000.
- Özdemir, Hüseyin, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kamu Personel Yönetimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2001.
- Özkaya, Ahmet Teoman, *Kırım Savaşı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), Kayseri, 1991.
- Özkaya, Olcay, *Tanzimat Devri Cebel-i Lübnan Olayları (1860-1861)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2002.
- Özkaya, Yücel, "Tanzimat'ın Siyasî Yönden Meşrutiyet'e Etkileri ve Cemiyet-i İslâmiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 301-321.
- Özkaya, Yücel, "Tanzimat Öncesi Sosyal ve Kültürel Durum ve 1840-1850 Arasında Taşrada Tanzimat'ın Uygulanışı", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 121-140.
- Özön, Mustafa Nihat, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1934.
- Öztürk, Said, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Tanzimat Dönemi Maliye Nazırları*, 2. cilt, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.
- Pamuk, Şevket, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913", *Türk İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 1979-1980, s. 161-204.
- Pamuk, Şevket, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Anlaşması", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1988, c. 10, sy. 60, s. 38-41.

- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi: 1820-1913*, İstanbul: Yurt Yayınları, 1984.
- Pansac, Daniel, "Tanzimat et Sante Publique les Debuts du Conseil Sanitaire de l'Empire Ottoman", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 325-334.
- Parla, Jale, "Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasî Fikirler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, c. 1, s. 223-233.
- Parlatır, İsmail, "Tanzimat Ruhunun Edebiyata Kazandırdığı Değerler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 553-567.
- Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, "Türkiye'nin Toplumsal-Politik Fikirlerinin Tarihinde 1860-1870 Yıllarındaki Türk Meşrutiyetçilerin Rolü", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976)*, Ankara: TTK Yayınları, 1983, s. 1777-1787.
- Pınar, Erkan, *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul/Kadıköy ve Üsküdar'daki Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü), İstanbul, 2001.
- Pinson, Mark, "Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period-The Revolts of Nish (1841) and Vidin (1850)", *Middle Eastern Studies*, c. 2, sy. 2, 1975.
- Poole, S. Leon, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, 1313/1895*, trc. Can Yücel, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1988.
- Quataert, Donald, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 761-943.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Reed, Hovvard, "Tanzimat Ne Zaman Başladı ve Bitti Zamanlaması ile İlgili Görüşler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 21-25.
- Reşid Paşa Merhûmun Bazı Âsâr-ı Siyâsiyesi, İ.Ü. Kütüphanesi, no: 1339, İstanbul, 1289.
- Reşid Paşa'nın Paris Müsâlahatına ve Hristiyanlara Verilen İmtiyaz Fermanına İtiraz Lâyihası, İ.Ü. Kütüphanesi, no: 86490, İstanbul, ts.
- Rıfat, *Muharrerât-ı Nâdire*, İ.Ü. Kütüphanesi, no: 2400, İstanbul, ts.
- Sadık Rıfat Paşa, *Müntehebât-ı Âsâr*, İstanbul, 1290.
- Samur, Cengiz, *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi ve Yabancı Sermaye*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1996.
- Saray, Mehmet, "Tanzimat'ın Menfi Tesirleri Var mıydı veya Batılılaşmayı Doğru Anladık mı?", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 67-72.
- Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler 1775-1875*, İstanbul, 1984.

- Sarıkoyuncu, Ali, "Osmanlı Devleti'nin Çöküşünü Hızlandıran Bir Anlaşma: 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Sözleşmesi Sonuçları", *Askeri Tarih Bülteni*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1992, c. 17, sy. 33, s. 93-110.
- Savcı, Bahri, "Osmanlı Türk Reformlarının (Islahat Hareketlerinin) Bir Batı Demok-rasisini Doğurma Çabaları", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1996, c. 21, 107-124.
- Savic, Momcilo D., "Quelques Moments D'emancipation Des Slaves Du Sud Dans L'Empire Ottoman Entre 1839 Et 1867", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Ulus-lararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 389-394.
- Sayar, Ahmet Güner, "150. Yılında Tanzimat'a Dair Düşünceler", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 6-8.
- Saydam, Abdullah, "Osmanlıların Siyasî İlticalara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mül-tecileri Meselesi", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1997, c.61, sy. 231, s. 339-385.
- Saydam, Abdullah, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 475-496.
- Sencer, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetmel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1984, c. 17, sy. 3, s. 46-71.
- Sertoğlu, Midhat, "Tanzimat'a Doğru", *Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, (28-30 Haziran 1989), -Bildiriler-*, İstanbul, 1989, s. 1-11.
- Seyitdanhoğlu, "Mehmet, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesine Tanzimat Meclisleri", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 60-64.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri, I", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1996, c. 5, sy. 5, s. 89-103.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri, II", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1996, c. 5, sy. 6, s. 89-99.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Hüdavendigâr Eyaletinde Tanzimat Uygulamasına Dair Bazı Notlar", *VII. Osmanlı Sempozyumu (Söğüt Eylül 1992)*, Ankara, 1993, s. 57-62.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1868)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, c. 27, sy. 1-2, s. 265-276.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, (28-30 Haziran 1989), -Bildiriler-*, İstanbul, 1990, s. 127-146.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- Shabanov, Farruh, *Gosudarstvennyi Stroï i Pravovaia Sistema Turtsii v Period Tanzimata*, Baku, 1967.

- Shaw, Ezel Kural, "Tanzimat in the Ottoman Empire Age of Reform in Europe", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 199-211.
- Shaw, Ezel Kural, "Tanzimat Provincial Reforms as Compared with European Models", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 51-68.
- Shaw, Stanford, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketlerinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1990, c. 13, sy. 77, s. 40-47.
- Shaw, Stanford, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketlerinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I", çev. Püren Özgören, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1990, c. 13, sy. 76, s. 11-16.
- Shaw, Stanford, "Local Administrations in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 33-50.
- Shaw, Stanford, "Sultan Abdulhamit II. Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 179-197.
- Shaw, Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 cilt, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: e Yayınları, 1983.
- Sırma, İhsan Süreyya, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 95-105.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Tanzimat'ın Götürdükleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1988.
- Siyavuşgil, Sabri Esat, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umûmiyesinde Uyandırdığı Akisler", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 747-756.
- Soko, Ziya Şakir, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul, 1957.
- Somel, Selçuk Akşin, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, c. 1, s. 88-116.
- Sonyel, Salâhi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri Müslim Uyruklar Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 353-388.
- Soysal, İsmail, "Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 183-192.
- Soysal, Murat, *Tanzimattan Günümüze Yabancılaşma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1995.
- Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi: Sosyo-Ekonomik Yönden Azgelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, Sander Yayınları, 1973.
- Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 777-787.

- Suvla, Refii Şükrü, "Tanzimat Döneminde İstikrazlar", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 263-288.
- Süer, Hikmet, "Kırım Harbi Kafkas Cephesi Özeti (1853-1856)", *Askeri Tarih Bülteni*, Ankara, 1978, c. 3, sy. 6, s. 33-49.
- Süssheim, K., "Âli", *İ.A.*, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1985, c.1, s.304-306.
- Şahin, Hasan, "Kırım Savaşı (1853-1856) Sırasında Rusların Doğu Anadolu'daki Aşiretleri Elde Etme Gayretleri", A.Ü., *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1999, sy. 11, s. 217-224.
- Şaylı, Şükrü, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Adalet Örgütü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1999.
- Şehsuvar, Görkem, *Osmanlı Diplomasi'sindeki Gelişmeler (1793-1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü), Ankara, 2002.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Abdülaziz Zamanında Ordu ve Donanma", *Resimli Tarih Mecmuası*, İstanbul: Server R. İskit, 1952, c. 3, sy. 32, s. 1641-1645.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Kırım Harbi Esnasında Boğaziçi", *İstanbul Armağanı*, İstanbul, 1996, s. 177-180.
- Şenel, Gökhan Orkun, *Tanzimat Dönemi'nde Kolluk (Polis Teşkilatının Kuruluşu)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 1998.
- Şener, Abdüllatif, "Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 215-242.
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Şimşek, Halil, *Tanzimat Dönemi Modern Belediye Örgütünü Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Çanakkale, 1998.
- Tacan, Necati Salim, "Tanzimat ve Ordu", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 129-137.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "1853-1856 Kırım Harbiyle İlgili Destanlar", *X Türk Tarih Kongresi, (Ankara 22-26 Eylül 1986)*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 1977-2004.
- Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu/Bildiriler*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992.
- Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1991
- Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1974.

- Tayfun, Şenol, *Tanzimat-ı Hayriyye'nin Tetkik ve Tahlili*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), İstanbul, 1974.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c. 2, s. 456-475.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Haricî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 289-320.
- Timur, Taner, "Mustafa Reşit Paşa Nasıl Düşürüldü?", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1985, c. 3, sy. 18, s. 10-16.
- Timur, Taner, "Osmanlı Devleti İngiltere ve Rusya: 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?", *Yapıt*, Ankara, 1985, sy. 10, s. 4-26.
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları -İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine-*, Ankara: İmge Kitapevi, 1989.
- Toledano, Ehud R., "Attitude to Slavery During the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 303-324.
- Tufan, Muzaffer, "Sosyolojinin Fransa'da Doğuşu Döneminde Osmanlı Toplumundaki Çağdaşlaşma Hareketi -Tanzimatın Dış Etkenleri-", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 145-163.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları", *Yeni Türkiye*, İstanbul: Türk-Amerikan Üniversiteler Derneği, 1959, s. 153-170.
- Tuncer, Hüner, *Metternich'in Osmanlı Politikası 1815-1848*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1996.
- Tunçay, Mete, "Tanzimat Fermanı", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, c. 12, sy. 71, s. 10-11.
- Turan, Ahmet Nezihi, "Tanzimat'a Bir Kala: 1838 Antlaşması", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 68-70.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1969.
- Tuş, Muhittin, "Tanzimat Döneminde Sivas'ta Etnik Guruplararası Münasebetler (1839-1856)", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, 1990, c. 4, sy. 40, s. 3-9.
- Türkcan, Ergun, "Makrotarih Açısından Tanzimat Hareketleri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, c. 23, sy. 4, Ankara: 1996.
- Türkdoğan, Orhan, "Tanzimat'ta Batılılaşma Tezi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 147-165.
- Türker, Faruk, "Tanzimat'ın Yabancı Dil Öğretimine Katkıları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 451-471.
- Türkgeldi, Ali Fuad, "Ricâl-i Tanzimat'tan Rıfat Paşa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul 1929, Yeni Seri 1, sy. 2, s. 1-11.
- Türköne, Mümtaz'er, "Islahat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih-Medeniyet-Kültür*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, c. 6, s. 164-173.
- Türköne, Mümtaz'er, "Kuleli Vakası", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih-Medeniyet-Kültür*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, c. 6, s. 148-155.

- Türküne, Mümtaz'er, "Tanzimat Fermanı", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih-Medeniyet-Kültür*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993, c. 6, s. 92-93.
- Türküne, Mümtaz'er, "Osmanlılarda İslahat ve Teceddüt", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul Ağaç Yayınları, 1993, c. 6, s.19-145.
- Türküne, Mümtaz'er, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1989, sy. 8, s. 36-41.
- Türküne, Mümtaz'er, "Tanzimat Ne Zaman Başladı?", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, cilt 14, s. 681-687.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, İstanbul: Belge Yayınları, 1985.
- Ubicini, J. H. Abdolonyme, *1855'de Türkiye*, 2 cilt, çev. Ayla Düz, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Ubicini, J. H. Abdolonyme, *Türkiye 1850, Tanzimat-Ulema-Basın*, trc. Cemal Karaağaçlı, İstanbul: Tercüman Yayınları, ty.
- Uçman, Abdullah, "Ali Suavi", *İ.A.*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayını, 1989, c. 2, s. 445-448.
- Uçman, Abdullah, "Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Tenkit Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 533-546.
- Uğurcan, Sema, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 497-510.
- Unat, Faik Reşit, "Kırım Tarihi ve Necati Efendi'nin Rusya Sefaretnamesi", *Tarih Vesikaları*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1945, c.3, sy. 13, s. 60-68.
- Urquhart, David, *The Military Strength of Turkey*, London, 1868.
- Us, Mehmet Asım, *Son 150. Yılın Tarihi: Tanzimat Paşaları*, İstanbul: Türk Dünyası Yayınları, 1965.
- Uzun, Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler -Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme 1841-*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.
- Üçyiğit, Ekrem, "Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 7-13.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1966.
- Ülkütaşır, M. Şakir, *Cevdet Paşa Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1895)*, Ankara: Doğuş Matbaası, 1945.
- Ünal, Sevim, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 203-210.
- Ünver, Süheyl, "Resmine Göre Tanzimat-ı Hayriye İlanı", *Belleten*, Ankara: TTK Yayınları, 1964, c. 28, sy. 213, s. 700-703.
- Vanku, Milan, "Emancipation De La Serbie Et Des Principautes Roumaines Au Temps Du Tanzimat (1856-1875)", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 211-214.
- Vasiljevic, Djordje, "Developpement de la Cuture et de L'activité Publicitaire en Macédoine Sous L'influence Du Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 85-87.

- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.
- Vernon, J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in The Near East: A Study of British Policy in The Levant, 1834-1853*, Stanford, 1935.
- Vranesevic, Branislav, "Das Echo Des Tanzimats in Der Presse Der Vojvodina (2 belge ile birlikte)", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 89-106.
- White, Charles, *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, 3 vols., London, 1845.
- Yalçın, Ali, *Tanzimatla Beraber Türk Kamu Yönetiminde Meydana Gelen Değişmeler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü), Ankara, 1996.
- Yanar, İsa, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İnönü, 1996.
- Yavuz, Özkan, *Tanzimat Fermanı'nın Konya'da Tatbiki Meselesi*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü), İstanbul, 1969.
- Yazan, Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Yazgan, Turan, "Tanzimat İktisadî Değişmelerin Bir Sonucudur", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 333-337.
- Yazıcı, Mustafa, *Tanzimat'tan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk 1839-1873*, Ankara: Emel Matbaacılık, 1973.
- Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 55-84.
- Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 139-210.
- Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat ve Abdülhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı", *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1994, c. 30, sy. 2, s. 31-38.
- Yediyıldız, Bahaeddin - Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 571-598.
- Yerasimos, Stefanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, 3 cilt, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Yetiş, Kazım, "Tanzimat Karşısındaki Tavrıların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 107-134.
- Yetiş, Kazım, "Tanzimat Sonrası Belagat ve Rhetorique Kitaplarımıza Fransız Rhetorique Kitaplarının Tesirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1988, sy. 56, s. 93-143.
- Yıldız, Netice, "İngiliz Basını ve Arşiv Belgeleri Işığında Kırım Savaşı ile İlgili Bazı Sosyal Etkinlikler", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1992, c. 18, sy. 103, s. 24-29.

- Yinanç, Mükrimin Halil, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 573-595.
- Yücedağ, İsmail, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Düşünce Yapısının Gelişimi ve Bu Gelişimede Çevirinin Rolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1999.
- Yücekök, Ahmet, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Ticaret Sözleşmeleri", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1968, c. 23, sy. 1, s. 381-421.
- Yücel, Yaşar, "Türk Tarih Kurumu Başkanı Yaşar Yücel'in Açış Konuşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 1-5.
- Zboinski, H., *Armee Ottomane (Son Organisation Actuelle Telle Qu'elle Resulte de l'Execution de la Loi de 1869 et des Mesures d'Urgence Recemment Prises. Avec une Carte Descirconscriptions Militaires)*, Paris, 1877.
- Zengin, Salih Zeki, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri, 1997.
- Zhukov, Konstantine A., "Soviet Studies On Tanzimat, 1970-1990", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 179-182.
- Zivkovic, Dragoljub, "Social Und Kulturprozesse in Novopasarer Sandschak in Der Zeit Und Nach Der Zeit Einbringens Des Tansimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 331-337.
- Zülfikar, Hamza, "Tanzimat'ın Getirdiği Yeniliklerin Türk Dilindeki Yankıları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 1994, s. 569-580.
- 150. Yılında Tanzimat*, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- 150. Yılında Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayını, 1990.

Studies on the Tanzimat and Political History in the Tanzimat Era

Coşkun ÇAKIR

Abstract

The Tanzimat Edict, which marked the beginning of one of the most important turning points of Turkish-Ottoman history, has been intensively discussed after its proclamation in 1839. Not only the Tanzimat Edict, but also the period that started with this edict is still being discussed. Very few event and period has attracted such concern, as Tanzimat did. However, while there were many who sided with the Tanzimat (reforms) and exalted it, there were many others who se-

verely criticized it. Therefore, due to the ideological approaches the edict itself and the period have not been studied thoroughly. In this sense, this article aims to make a contribution to the re-evaluation of the period, which still affects our present day via its consequences.

This article is threefold. The first part comprises of analyses and interpretations that perceived Tanzimat as a reform movement and put it to the center of Turkish modernization paradigm. The political developments from Tanzimat to the present are given in the second part. In this respect, firstly, 19th century studies on Tanzimat, then the Republican perspective of the Tanzimat are analyzed. Furthermore, studies that directly or indirectly mentioned Tanzimat and the bibliographical studies on the period are interpreted. The final part, which might also be regarded as a supplement, presents the literature on the period.